

Gesprek op niveau

ONDERZOEK NAAR DE ERVARINGEN VAN LAGER OPGELEIDEN
IN DE GKV NIEUWLEUSEN

PIETER HOUTMAN

KVB4X

ONDER BEGELEIDING VAN DRS A.M. DE JONGE

Voorwoord

Dit document is onderdeel van mijn inspanningen om af te studeren bij de opleiding Godsdienst Pastoraal Werk aan Viaa. Het is een intensieve en zeker niet makkelijke periode geweest. Daarom ben ik blij en dankbaar dat het er nu ligt. Onderzoek doen is al niet eenvoudig, en zeker niet als je het voor het eerst alleen doet en het afstuderen er vanaf lijkt te hangen. Die druk was soms stevig voelbaar. Toch is er dankzij dit onderzoek wel veel duidelijk geworden over wat onderzoek doen is en waar de valkuilen zitten. Dank aan A. Velvis voor het onderwijs op dit gebied. Ik denk niet dat ik het ooit net zo leuk ga vinden, maar het was zeker een leerzame ervaring. Ik ben mij zelfs gaan afvragen hoe ik het een volgende keer zou doen. Dank ook aan mijn begeleider A. de Jonge, wiens structuur en stevige taal mij hielpen om weer enige focus aan te brengen in mijn divergerende gedachtenpatronen, en die mij heft gestimuleerd om het vooral gewoon maar te gaan doen. Samen hebben jullie gezorgd voor een mooie leerwinst. Bedankt! Tevens dank aan dominee L.H.Th. Kooij voor zijn interesse in en inzet voor dit onderzoeksproces.

Pieter Houtman
15-05-2018

Samenvatting

Vanuit de wens om scheidslijnen in de samenleving binnen de kerk te overbruggen en positieve ervaringen met contact tussen gemeenteleden van verschillende opleidingsniveaus, probeert dit onderzoek de ervaringen van laagopgeleiden binnen de gereformeerde kerk vrijgemaakt (gkv) in kaart te brengen. Over deze groep in de kerk is maar weinig bekend. Hoe ervaren zij het kerkelijk leven? Drie aspecten van het kerkelijk leven worden uitgelicht: vieren, gemeenschap en leren. Aan de hand van deze ervaringen, afgezet tegen beleidstukken van de gemeente, worden concrete aanbevelingen gedaan die door kerkenraad en door professionals in de kerk kunnen worden gebruikt om mensen van verschillende opleidingsniveaus dichter bij elkaar te brengen.

Dit onderzoek is gehouden in de gkv te Nieuwleusen. De gemeentepredikant heeft na kennisneming van de criteria een zestal laagopgeleide gemeenteleden voorgedragen, die zijn geïnterviewd over hun ervaringen in de gemeente. Daarbij is ook specifiek gevraagd naar de ervaren verschillen tussen gemeenteleden van verschillende opleidingsniveaus.

De gemeenteleden bleken in het gesprek feitelijk niet laagopgeleid volgens de definitie die overheidsinstanties hanteren¹, terwijl er was gekozen voor een gemeente in een woonkern met veel laagopgeleiden. Deze groep lijkt niet in de gemeente vertegenwoordigd of niet in beeld. De respondenten zijn allemaal wel 'praktisch opgeleid', dat wil zeggen dat zij vakopleiding hebben gedaan.

Wat de vierende activiteiten van de gemeente betreft geeft men aan de preek het belangrijkste deel van de dienst te vinden, en men heeft het liefst preken die toepasbaar zijn in de dagelijkse praktijk. Wel zou de preek toegankelijker gemaakt kunnen worden voor mensen die minder talig zijn aangelegd, bijvoorbeeld met visuele hulpmiddelen.

Wie actief is in het gemeentelven kan daar ook de vruchten van plukken, bijvoorbeeld in sociale contacten. Verschil in opleidingsniveau wordt niet gezien als een probleem en men ziet dat iedereen naar zijn mogelijkheden een bijdrage mag leveren aan de gemeenschap. Maar het verschil kan wel voor ruis in de communicatie zorgen. Onder jongeren die nog bezig zijn hun plek in de maatschappij te vinden kunnen de verschillen in opleidingsniveau sterker worden ervaren.

Opleidingsniveau is een van de manieren waarop men in een gemeente van elkaar kan verschillen. Om de uitdagende veranderingen waar de gemeente voor staat ondanks deze verschillen samen het hoofd te bieden is het belangrijk om stil te staan bij Jezus als verbindende factor over alle verschillen heen. Tegelijk kan het expliciet benoemen van verschillen helpen om nader tot elkaar te komen.

Op basis van deze resultaten word aanbevolen om in de preken te sturen op praktische toepassing van de christelijke boodschap, met daarbij het gebruik van visuele en structurele hulpmiddelen voor hen die minder talig zijn aangelegd. Ook wordt aangeraden om onder jongeren te werken aan de onderlinge beeldvorming tussen hoger en lager opgeleiden, maar ook bij volwassenen kan het helpend zijn het verschil in opleidingsniveau als factor expliciet te benoemen. Bij vervolgonderzoek kan de kennis over dit thema worden verbreed door te kijken naar verschillende soorten gemeenten, de ervaringen van hoger opgeleiden en verschil in geloofsopvattingen tussen beide groepen.

Dit onderzoek pleit voor een bewuste reflectie op een kloof die in de maatschappij is gegroeid maar waar men zich in de kerk weinig van bewust lijkt te zijn. Daarbij vormt het feit dat onderzoek en reflectie vooral vaardigheden zijn die vooral in het hoger onderwijs worden ontwikkeld een extra uitdaging.

¹ Hoogst afgeronde opleiding op het niveau van basisonderwijs, vmbo, de eerste 3 leerjaren van havo/vwo en mbo-1. (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2017)

Inhoud

Voorwoord	1
Samenvatting.....	2
1. Probleemanalyse	5
1.1 Aanleiding.....	5
1.2 Verkenning	6
1.3 Relevantie.....	7
1.4 Doelstelling.....	7
1.5 Voorlopige vraagstelling.....	8
2. Theoretische verdieping.....	9
2.1 Inleiding	9
2.2 'Lager opgeleid'	9
Definitie	9
Achtergrond.....	9
Nieuwe verzuiling	10
'Eigen schuld'	11
Conclusie	11
2.2 Bijbel en theologie.....	12
Bijbelse achtergrond	12
Gemeenschap.....	13
Missionaire aspecten.....	13
Conclusie	14
2.3 Sociaaleconomische groepen en godsdienst	15
Sociale lagen en godsdienst	15
Sociale gelaagdheid en kerklidmaatschap.....	16
Religie en arbeider in de twintigste eeuw.....	17
Conclusie	18
3. Onderzoeksontwerp	19
3.1 Vraagstelling	19
3.2 Begripsafbakening	19
3.3 Methodiek	21
3.4 Betrouwbaarheid en validiteit.....	21
3.5 Generaliseerbaarheid	22
3.6 Ethische overwegingen	22
3.7 Dataverzameling.....	23
3.8 planning	23

4. Operationalisatie	24
4.1 Operationalisatie documentanalyse	24
4.2 Operationalisatie interviews	24
5. Resultaatanalyse.....	26
5.1 Reflectie op betrouwbaarheid en validiteit.....	26
5.1.1 Leeftijd respondenten	26
5.1.2 Opleidingsniveau respondenten	26
5.1.3 Aanvullende criteria respondenten.....	26
5.1.4 Voorstel betere selectieprocedure.....	27
5.1.5 Validiteit interviews.....	27
5.2 analyseproces	28
5.2.1 Documentstudie	28
5.2.2 Interviews	29
5.3 Deelvraag 1.....	30
5.3.1 Inleiding en bespreking documenten	30
5.3.2 Resultaten.....	31
5.3.3 Conclusie	32
5.4 Deelvraag 2.....	34
5.4.1 Inleiding	34
5.4.2 Resultaten.....	34
5.4.3 Conclusie	37
5.5 Deelvraag 3.....	39
5.5.1 Inleiding	39
5.5.2 Resultaten.....	39
5.5.3 Conclusie	42
5.6 Deelvraag 4.....	43
5.6.1 Inleiding	43
5.6.2 Resultaten.....	43
5.6.3 Conclusie	45
6. Conclusie	46
6.1 Hoofdvraag.....	46
6.2 Aanbevelingen.....	47
6.2.1 Voor Nieuwleusen	47
6.2.2 Voor verder onderzoek.....	48
6.3 Discussie	48
7. Gebruikte literatuur.....	50

1. Probleemanalyse

In dit deel van het onderzoeksrapport leg ik eerst uit op welke manier ik tot het onderwerp van het onderzoek ben gekomen. Daarna geef ik weer hoe de eerste verkenning van het onderwerp is verlopen en probeer ik iets te zeggen over de relevantie ervan. Aan het einde van het hoofdstuk geef ik een vraagstelling van dit onderzoek die ik meeneem naar de theoretische verdieping.

1.1 Aanleiding

De aanleiding voor dit onderzoek komt uit mijn eigen ervaring. Recent zijn mijn vrouw en ik komen te wonen in een wijk die in 2007 door toenmalig minister Vogelaar is aangemerkt als ‘prachtwijk’, een probleemwijk die extra aandacht nodig had om verder te ontwikkelen. (Gemeente Deventer, 2007) Tijdens mijn studie heb ik regelmatig als uitzendkracht gewerkt. Zo kwam ik vaak op plekken waar vermoeiend en repetitief werk gedaan wordt. Sommige collega’s werkten er meer dan 15 jaar.

Het trof het mij dat ik de mensen die ik op mijn werk, op straat en in de buurtsuper tegenkom, niet bij ons in de kerk zie. Het lijkt alsof ik in de kerk een heel andere wereld zie. Mijn bijbelstudiegroep bestaat uit een apotheker, coaches, een student vastgoed en makelaardij, een groepsleerkracht en een verpleegkundige. Mijn kennissenkring in de kerk bestaat vrijwel geheel uit hbo of wo geschoolde mensen en zij hebben vaak banen die daar bij passen. Een enkeling is bezig met een opleiding op mbo 4 niveau. Voor de rest ken ik geen mensen met een vaste baan als magazijnmedewerker, caissière of horecamedewerker² bij ons in de kerk.

Eén broeder die bij mij op de wijkbijbelstudie zit werkt bij de lokale groenvoorziening. Terwijl ik mij zit af te vragen of God mijn leven op micro- of macroniveau leidt spreekt hij in eenvoudige termen over zijn geloof. Hij houdt van God en God houdt van hem. Hij leeft zijn leven, is dankbaar voor wat hij heeft gekregen toen hij tot geloof kwam en bid dagelijks. Wanneer hij daarover spreekt vind ik dat inspirerend, en zijn aanwezigheid zie ik als verrijkend voor ons allemaal. Het herinnert mij eraan dat het zou kunnen zijn dat ik dingen nodeloos complex maak, en dat vertrouwen op God belangrijker is dan mijn begrip van God. Dat stimuleerde mij opnieuw om dit onderzoek op te pakken. Wat kunnen wij leren van lager opgeleide medegelovigen?

Toen ik met mensen binnen de Gereformeerde kerken vrijgemaakt (mijn eigen kerkverband) in gesprek raakte over laagopgeleiden in die kerken waren de reacties tekenend. “Lager opgeleiden in de gkv? Zijn die er dan?” De meesten waren verrast over het onderwerp. Ze hadden er nooit bij stil gestaan dat dit een groep was binnen de kerk. Sommige mensen noemden een voorbeeld van een familielid die niet meer in de kerk kwam omdat hij of zij niet begreep waar het op zondag over ging. Hij of zij was afgehaakt omdat er geen aansluiting was bij de leefwereld of het begripsniveau. Anderen benoemden hun eigen moeite om bepaalde delen van de eredienst te volgen, met name de preek. Hoe zou dat dan moeten zijn voor mensen met een minder analytische aanleg?

Deze observaties hebben mij er toe gebracht om laag opgeleiden in de vrijgemaakte kerk te willen opzoeken en te bevragen op hun ervaringen in de kerk.

² Beroepen uit de top 10 beroepsgroepen met veel laagopgeleiden volgens het UWV. De cijfers worden iets vertekend door het feit dat studenten en scholieren tot laagopgeleiden worden gerekend tot zij hun school/studie hebben afgemaakt. De mensen die ik ken uit de kerk die wel zulk werk doen vallen onder deze groep studenten/scholieren. (UWV, 2017)

1.2 Verkenning

Voor informatie over laagopgeleiden hoeft men niet ver te zoeken. Er is in de afgelopen jaren meermaals van overheidswege onderzoek gedaan naar de positie van laagopgeleiden in Nederland. De resultaten schetsen geen positief beeld over de positie van laagopgeleiden in onze samenleving. De *Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling* kwam in 2011 met het rapport 'Nieuwe ronde, Nieuwe kansen', waarin zij waarschuwde dat er ondanks de toegenomen sociale mobiliteit door toegankelijker onderwijs toch weer een scheiding in de maatschappij ontstaat, een nieuwe vorm van klassenmaatschappij op basis van het niveau van datzelfde onderwijs. (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011)

Ter gelegenheid van de kabinetsformatie Rutte II verscheen een thematische bezinning op verschillende beleidsrichtingen van de hand van het *Sociaal en Cultureel Planbureau* (SCP). In die bezinning werd naar voren gebracht dat er een behoorlijke meningsverschil zit tussen hoger- en lager opgeleiden waar het de politiek betreft. Over thema's als Europa, de Euro en politiek vertrouwen lopen de meningen langs de scheidslijn van opleidingen sterk uiteen. (Sociaal Cultureel Planbureau, 2012) Hetzelfde SCP publiceerde in 2015 het rapport 'de onderkant van de arbeidsmarkt in 2025', waarin zij concludeert dat wanneer huidige trends zich doorzetten, de loonongelijkheid tussen hoog- en laagopgeleiden zal stijgen en werkloosheid en armoede onder deze groep zal toenemen. Factoren als technologische ontwikkelingen, verplaatsing van laaggeschoold werk naar lagelonenlanden en toename van tijdelijke arbeidsbetrekkingen vormen voor deze groep een gevaar. (Sociaal Cultureel Planbureau, 2015)

In januari 2017 behandelde *EenVandaag* in de rubriek 'De kloof' de verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden. Een onderzoeker van de Radboud Universiteit vertelt daarin dat deze kloof niet nieuw is, maar wel scherper zichtbaar is geworden nu levensbeschouwelijke scheidslijnen, die we kennen als 'verzuiling', naar de achtergrond zijn verdwenen. (Bloem, 2017)

Dit is een greep uit talloze publicaties, zowel onderzoek als opinie, in kranten en tijdschriften over de verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden, de oorzaak van de scheidslijn tussen beide en de manieren waarop beleidsmakers daar mee om (moeten) gaan. Maatschappelijk gezien staat dit thema stevig op de kaart.

Binnen de kerk is er veel minder over dit thema te vinden. In 2015 verscheen het rapport van het Centraal Bureau voor de Statistiek 'religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen'. Daarin stelden de auteurs (Schmeets & van Mensvoort, 2015): "Religieuze binding neemt af met het opleidingsniveau: in 2014 was 60 procent van de lager opgeleiden godsdienstig, tegen 50 procent van de middelbaar en 42 procent van de hoger opgeleiden"(p. 8). In dat onderzoek is niet gedifferentieerd tussen verschillende kerkverbanden. Deze cijfers doen vermoeden dat er relatief veel laagopgeleiden in de kerk zitten, maar godsdienst wil niet zeggen 'christelijk'. Het aandeel van niet-westerse migranten is relatief hoog in de laagopgeleide groep. (UWV, 2017) dus het lijkt evident dat er onder godsdienstige laagopgeleiden het aandeel van bijvoorbeeld moslims hoog zal zijn.

Een zoektocht op internet met verschillende samenstellingen van termen als laagopgeleid, kerken, opleidingsniveau, kerk en gereformeerd brengt slechts twee artikelen naar voren die expliciet gaan over laagopgeleiden in de kerk naar boven: één uit 2015 uit het blad *Kerkinformatie* van de PKN. Daarin wordt *Margrietha Reinders* geïnterviewd, die als predikant betrokken is bij een PKN pioniersplek in Amsterdam. Volgens haar ziet de kerk jonge hoogopgeleiden vaak wel als doelgroep, maar zijn er veel meer laagopgeleide mensen en die zijn buiten beeld. (Zonnebeld, 2015) Recenter (16-01-2017) stond op de site van het Reformatorisch Dagblad een opiniestuk van *dr. C.S.L. Janse*, waarin hij een beschouwing geeft op de maatschappelijke ontwikkeling zoals we die eerder zagen in de rapporten van overheidsadviesraden, en voegt daaraan toe (2017):

“Juist in de kerk is het van wezenlijk belang te beseffen dat niet het opleidingsniveau van mensen bepalend is. Daar gaat het (als het goed is) om wijsheid die van Boven komt.”

Dat was wat ik konden vinden over laagopgeleiden en de kerk in het algemeen. In dit onderzoek wil ik mij richten op het kerkverband waar ik zelf lid van ben. Bij het *praktijkcentrum voor onderzoek en dienstverlening in de gereformeerde kerken* heb ik gevraagd of er onderzoek naar de beleving van laagopgeleiden in de Gkv is gedaan. Voor zover zij wisten was dit niet het geval. Ook zijn er vrijwel geen cijfers beschikbaar over het opleidingsniveau van kerkleden binnen het Gereformeerd vrijgemaakte kerkverband. Wel vond ik een onderzoek naar de behoefte van opvoedingsondersteuning onder christelijke ouders. In dat onderzoek uit 2009 benoemen de onderzoekers het opleidingsniveau van hun respondenten als achtergrondvariabele. Van hun 1216 respondenten uit verschillende kerken waren er ongeveer 300 uit de GKV en NGK³ kerkverbanden. In deze groep was 13,9% laagopgeleid, tegenover 39,5% hoogopgeleid. (Broer & van der Gouwe-Dingemanse, 2009). Een enorm verschil.

Waar er op het gebied van maatschappelijk onderzoek materiaal te over beschikbaar is over laag- en hoogopgeleiden en de ontstane kloof tussen die twee groepen, vaak ten nadele van de eerste, is er binnen de kerken veel minder over dit thema te vinden. Ondanks de maatschappelijke aandacht voor het thema laagopgeleiden lijkt dit onderwerp binnen de kerken een stuk minder op de kaart te staan.

1.3 Relevantie

We hebben gezien dat de lager opgeleiden als in de maatschappij als groep in beeld zijn, en regelmatig onderwerp van onderzoek. Binnen de kerken is veel minder te vinden over deze groep. Waarom is het belangrijk onderzoek te doen naar de positie van deze groep in de kerken?

Met dit onderzoek wil ik aandacht vragen voor lager opgeleiden in de kerk. Ik wil proberen om iets van deze groep in beeld te krijgen door een aantal van hen te interviewen over hun ervaringen met de kerk waar zij lid van zijn. Het is mijn overtuiging dat het belangrijk is om verschillende generaties en bevolkingsgroepen in de kerk te hebben die elkaar kunnen aanvullen en scherp houden. Lager opgeleiden kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan de geloofsgemeenschap door op hun eigen manier christen te zijn. Maar als groep zijn zij in de kerk weinig zichtbaar. Met dit onderzoek hoop ik hen zichtbaarder te maken, zodat anderen zich bewust worden van de positie van deze groep. Idealiter draagt het onderzoek iets bij aan een kerk waarin mensen met verschillende opleidingsniveaus zich thuis voelen en gezien weten. Ik hoop dat de boodschap van Jezus en de kerk verbindend kunnen zijn tussen verschillende groepen mensen, en daarmee in tegenstelling zijn van de maatschappij waarin een kloof is ontstaan. Dat betekent dat groepen die elkaar in de maatschappij niet vinden of langs elkaar heen leven samen komen in de gemeenschap van Jezus Christus elkaar daar juist wél zien en waarderen.

1.4 Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is de kerkenraad van de gemeente in Nieuwleusen⁴ inzicht geven in de beleving van het kerkelijk leven van lager opgeleiden. Daarnaast kunnen aan de hand van de resultaten hopelijk aanbevelingen gedaan worden om gemeenteleden van verschillende opleidingsniveaus dichter bij elkaar te brengen. Dit onderzoek wordt eveneens ten dienste gesteld het *Praktijkcentrum* van de gereformeerde kerken vrijgemaakt. De inzichten en aanbevelingen kan het

³ De gkv en ngk werden in het onderzoek van Broer & van der Gouwe-Dingemanse als één groep gerekend.

⁴ De keuze voor deze lokale gemeente wordt hieronder geïntroduceerd.

Praktijkcentrum hopelijk gebruiken in hun adviserende en ondersteunende werk aan kerken in heel Nederland.

Deze inzichten en aanbevelingen hoop ik ook te delen met professionals binnen de gereformeerde kerken door, in overleg met het Praktijkcentrum, een artikel te schrijven voor een vaktijdschrift voor predikanten en kerkelijk werkers.

1.5 Voorlopige vraagstelling

In de maatschappij is de positie van laagopgeleiden dus uitgebreid beschreven en in de vrijgemaakte kerken niet of nauwelijks. We hebben gezien dat het wel relevant is om de behoefte en bijdrage van deze groep in de kerk te onderzoeken. Ik begin daarom bij de groep laagopgeleiden die lid is van het vrijgemaakt kerkverband. Het vertrekpunt van mijn onderzoek is de volgende vraagstelling:

Hoe ervaren laagopgeleiden hun lidmaatschap van de gereformeerde kerken (vrijgemaakt)?

De verschillende onderdelen van deze vraag zullen in het volgende hoofdstuk worden verdiept aan de hand van literatuur.

2. Theoretische verdieping

2.1 Inleiding

De vraagstelling uit het vorige hoofdstuk bevat een aantal begrippen en verbanden die verduidelijkt moeten worden. In dit hoofdstuk worden een deze begrippen en verbanden belicht vanuit literatuur. Eerst wordt de groep laagopgeleiden geschetst aan de hand van de verschillende rapporten van overheids(advies)organen die ook in de verkenning werden genoemd. Wie zijn dat precies, waar lopen zij tegenaan en wat onderscheid hen dan van hoogopgeleiden? Ten tweede kijk naar de andere actor uit de vraagstelling, de kerk. Daarbij wil ik vooral inzoomen op de inhoud van de geloofsleer en theologische aspecten met betrekking tot de plek van verschillende sociaaleconomische groepen in de kerk. Wordt vanuit de godsdienstsociologie het verband tussen sociaaleconomische groepen en godsdienst belicht. Zijn er redenen waarom vormen van geloof en kerk de ene groep meer aanspreken dan de andere? Ten vierde probeer ik het 'ervaren van lidmaatschap' uit te diepen teneinde daar meetbare indicatoren voor te vinden.

2.2 'Lager opgeleid'

Definitie

Zowel het UWV als het CBS hanteren de indeling 'hoog, midden, laag' qua opleidingsniveau. Laag opgeleid zijn zij met een hoogst afgeronde opleiding op het niveau van basisonderwijs, vmbo, de eerste 3 leerjaren van havo/vwo en mbo-1. Middelbaar opgeleid zijn zij met een hoogst afgeronde opleiding op het niveau van de bovenbouw havo/vwo en mbo 2-4. Hoog opgeleid zijn zij met een hoogst afgeronde opleiding op het niveau van hbo en wo. (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2017)

In Nederland waren in 2016 2 miljoen mensen laagopgeleid volgens deze definitie. Daarbij word gekeken naar de beroepsbevolking, mensen tussen de 15 en 75 jaar.

Cijfers over laagopgeleiden worden vaak vertekend door het feit dat scholieren tussen de 15 en 25 op het vwo, havo en mbo worden gerekend als laagopgeleid tot zij hun opleiding afgerond hebben. Zij hebben daardoor een behoorlijk hoog aandeel in de cijfers over laagopgeleiden. Andere groepen die meer dan gemiddeld (22%) zijn vertegenwoordigd in deze cijfers zijn mannen (24%), mensen met een niet Westerse migratieachtergrond (31%) en 55-plussers (26%). Het aandeel is ook hoog in Zeeuws-Vlaanderen, de Zaanstreek, Drenthe, Oost-Groningen, Friesland, Gelderland en Limburg. (UWV, 2017)

Achtergrond

De afgelopen decennia is er naar gestreefd om de samenleving zo open mogelijk te maken. Dat wil zeggen: voor je succes ben je in de Nederlandse samenleving niet afhankelijk van je afkomst. Door goed onderwijs bereikbaar te maken voor iedereen kunnen mensen boven hun afkomst uitstijgen. Je bent niet verplicht te doen wat je vader deed, er zijn voldoende kansen om jezelf te ontwikkelen. Ouders zien graag dat hun kinderen het beter hebben dan zichzelf het hadden.

Daar is men in Nederland redelijk in geslaagd. De beoordeling van de vermogens van een kind is minder gebaseerd op het milieu waar het uitkomt en het aantal hoogopgeleiden groeit in Nederland nog altijd. Maar hoewel de sociale mobiliteit in de afgelopen decennia is toegenomen heeft dat inmiddels een duidelijke schaduwzijde gekregen. De ongelijkheid tussen sociale milieus is teruggelopen, maar er is een nieuwe scheidslijn ontstaan tussen de verschillende opleidingsniveaus. Het blijkt dat opleiding bepalend is voor de wijze waarop mensen zich opstellen op andere terreinen van het leven. Hoogopgeleiden zijn actiever op gebied van politiek en cultuur, leven gezonder en zijn minder

vertegenwoordigd in de criminaliteit. Daarnaast verschaft een hoge opleiding een betere toegang tot de arbeidsmarkt en een hoger salaris. Opleidingsniveau is één van de belangrijkste factoren om een goede leefsituatie te realiseren. (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011)

Nieuwe verzuiling

Nederland heeft geen klassenmaatschappij meer. Dankzij onderwijsmogelijkheden voor iedereen is de sociale mobiliteit flink toegenomen. Gelijke kansen hebben de verschillende lagen van de bevolking echter niet dicht bij elkaar gebracht. Het tegendeel is waar. Sociologen spreken over een nieuwe vorm van verzuiling, niet op basis van politieke of religieuze overtuigingen maar op basis van opleidingsniveau. Anders dan in de klassieke verzuiling komen de verschillende lagen van de bevolking elkaar niet meer tegen in verticale verbanden, zoals verenigingen of sportclubs. Nu vinden zij elkaar eerder op basis van gelijk opleidingsniveau, en vinden zij daar vaak ook hun partner. In deze nieuwe zuilen zijn er verschillen tussen hoger en lager opgeleiden die voordelig zijn voor de hoger opgeleiden.

Vooraf in grote steden is op basisscholen segregatie merkbaar. Ouders zoeken een school voor hun kind waar zij zich identificeren met andere ouders. Onderwijsvormen als Jenaplan en Montessori worden steeds meer bezet door kinderen van hoog opgeleide ouders. (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011)

Wat betreft de woonomgeving: sinds de introductie van de 'wijk aanpak' in 2007 heeft een groot deel van de middenklasse en hoger opgeleiden juist die wijken verlaten. Huizenbezit is in toenemende mate alleen voor hoger opgeleiden weggelegd. (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011)

In politiek opzicht voelt lager opgeleid Nederland zich niet gehoord en erkend in de democratie. Zowel qua participatie als vertegenwoordiging zijn laagopgeleiden veel minder aanwezig dan hoger opgeleiden. (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011) 76% van de hoogopgeleiden heeft vertrouwen in de tweede kamer, tegenover 27% van de laagopgeleiden. Ook ten aanzien van Europese politiek liggen de meningen tussen hoog- en laagopgeleiden sterk uiteen. 69% van de hoogopgeleiden vindt EU lidmaatschap een goede zaak, tegenover 27% van de laagopgeleiden. Over de overdracht van macht door Den Haag aan de EU vindt 58% van de laagopgeleiden dat Nederland teveel invloed weggeeft tegenover 30% van de hoogopgeleiden. Ook is de laagopgeleide groep sceptisch over de Euro. (Sociaal Cultureel Planbureau, 2012)

Tussen 1990 en 2005 is het verschil tussen hoog en laagopgeleiden op de arbeidsmarkt flink toegenomen. Het uurloon van laag opgeleiden bleef gedurende periode gelijk, terwijl de hoogopgeleide arbeidskrachten steeds meer gingen verdienen. Vanwege technologische ontwikkelingen staat het laagopgeleide segment van de arbeidsmarkt onder druk. Waar de vraag naar hoogopgeleide arbeidskrachten groeit vanwege technologische vooruitgang, zijn het diezelfde machines en computers die het werk van de laagopgeleide beroepsbevolking overnemen. Werk dat eerder gedaan werd door on- of laaggeschoolde arbeiders wordt nu steeds meer uitgevoerd door machines die worden bediend en onderhouden door hoger geschoold personeel. Laagopgeleiden veelal beschikken niet over de vaardigheden waar werkgevers naar op zoek zijn. Daarnaast bevat deze groep meer laaggeletterden dan gemiddeld en speelt een tekort aan algemene kennis soms ook een rol. Maar het is niet alleen een gebrek aan vaardigheden die het moeilijk maakt om mee te komen op de arbeidsmarkt. Een andere factor is de onzekere economische situatie van de afgelopen 15 jaar. In de eerste tien jaar van deze eeuw is de wereldhandel er niet stabiel op geworden, met als uitschieter de kredietcrisis die zich in de loop van 2008 ontvouwde. Veel productiewerk is naar het buitenland verplaatst, waar de loonkosten veel lager zijn. Laag opgeleiden zijn vaker werkzaam in sectoren waarin op prijs, en dus ook op loonkosten wordt geconcentreerd. Daarnaast bezuinigen veel werkgevers op niet primaire activiteiten als beveiliging, schoonmaak en catering: Laaggeschoolde werkzaamheden die

nu worden uitbesteedt aan externe partijen. Die werken dan vaak weer met flexpools en oproepdiensten, waardoor de werkzekerheid afneemt. (Sociaal Cultureel Planbureau, 2015)

Beroepen waar de meeste laagopgeleiden in werkzaam zijn schoonmaker, verkoper detailhandel, vrachtwagenchauffeur, laders, lossers, vullers, barpersoneel en bediening en bezorgers. Ook doen laagopgeleiden vaker werk met risicofactoren die de gezondheid negatief kunnen beïnvloeden. Daaronder zijn herhalende bewegingen, kracht zetten, werken met waterige oplossingen, trillend gereedschap en een ongemakkelijke werkhouding de vijf voornaamste. (UWV, 2017)

‘Eigen schuld’

Vroeger was de sociale mobiliteit sterk beperkt op basis van afkomst en ongelijke kansen. Dat was vervelend en onrechtvaardig vond men na de oorlog, maar je maatschappelijke positie had in feite een externe oorzaak. Omdat men dat onrechtvaardig vond ging men aan de slag met een systeem waarin mensen kansen krijgen op basis van hun eigen inzet en talent. Dit meritocratisch principe ziet iedereen als een gelijke, en de positie die men voor zich verwerft is niet gekregen vanwege gunstige geboorte, maar zelf verdiend. Wanneer de uitwerking daarvan is dat individuen met de grootste cognitieve vermogens het beste voorgesorteerd staan voor de arbeidsmarkt en in sociaaleconomisch opzicht beter af zijn, legitimeert dat in feite de ontstane ongelijkheid. Zelfs met gelijke Ausgangssituatie zal er in een onderwijssysteem dat de nadruk legt op intelligentie uiteindelijk sortering plaatsvinden.

Daarnaast is men zelf verantwoordelijk voor het aanpakken van de mogelijkheden die de samenleving geeft. Heb je een verkeerde keus gemaakt of kon je op het cruciale moment niet presteren, dan ben je zelf verantwoordelijk. Waar men zich bevindt op de sociale ladder is te wijten aan eigen inspanningen of het gebrek daaraan. De nieuwe verzuiling gaat dan ook gepaard met een hoog ‘eigen schuld, dikke bult’ gehalte. (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011)

Conclusie

De definities van CBS en UWV, de hoogst afgeronde opleiding, wordt voor dit onderzoek overgenomen. In Nederland is een verdeling ontstaan waarbij het opleidingsniveau in sterke mate bepaald of je succesvol bent. Door toegankelijke scholing is het aantal laagopgeleiden gedaald, maar als men niet succesvol is kan dat nu aan de inzet van de persoon zelf geweten worden. Economische en technische ontwikkelingen creëren een gunstig klimaat voor hoogopgeleiden maar maken het voor laagopgeleiden juist lastiger om aan een baan te komen.

Dit soort cijfers en analyses schetsen een somber beeld. Een bevolkingsgroep die afglijdt naar de marge en niet in staat lijkt te plukken van de vruchten van een welvarend land.

Het gevaar is dat er altijd wordt gekeken naar wat laagopgeleiden niet hebben, dat zij altijd in de ontvangende rol worden geplaatst en er altijd vanuit een asymmetrische relatie wordt gedacht. Wij moeten voor hen zorgen. Niet dat men moet stoppen hen te ondersteunen waar nodig. Maar voor de kerkelijke gemeente is het mogelijk verrijkender om te zien wat zij wél hebben en welke bijdrage zij kunnen leveren aan de kerk.

2.2 Bijbel en theologie

Het woord 'laagopgeleid' komt niet voor in de Bijbel en er is geen specifieke theologiestroming die zich op deze groep richt. Toch kunnen we wel kijken hoe deze groep past in de Bijbelse boodschap. Daarbij richt ik mij niet zozeer op de economische achterstandspositie⁵ en wat de kerk daar mee moet. Dat zie is eerder als het terrein van de diaconale wetenschap. Tegelijk wordt deze groep dan opnieuw benaderd als underdog, een groep die iets niet heeft. In dit stuk wil ik mij richten op het inherent inclusieve karakter van het evangelie en de kerk.

Bijbelse achtergrond

Degenen die het meest in direct contact staan met Jezus zijn analfabeten. Vissers uit Galilea, een kleine plattelandsprovincie van het enorme Romeinse rijk waar men over het algemeen weinig van verwachtte⁶. Jezus loopt hen voorbij terwijl ze hun netten repareren en doet een simpele aanspraak: 'volg mij'⁷. Het leven in nabijheid van Jezus en zijn onderwijs helpt hen stapje voor stapje verder in het leren wandelen met Jezus. Zij moeten de aanspraak van Jezus op hun leven kunnen ontvangen en er gehoor aan geven. Die ontvankelijkheid is wellicht de enige vereiste. Er wordt geen opleidingsniveau verondersteld. Wanneer zij aan die aanspraak gehoor geven begint hun verdere groeiproces. Geloven is niet het aannemen van een collectie samenhangende overtuigingen, maar het treden in een relatie met de levende God. Het 'volg mij' van Jezus is de uitnodiging die daar bij hoort. Dit is belangrijk, aangezien Jezus daarmee ook eenieder in staat acht gehoor te kunnen geven aan die oproep. (Lenoir, 2007)

Het is juist de gevestigde religieuze orde waar Jezus stevige kritiek op heeft. Hij ontmaskert de cultuspraktijken in de tempel en de wetgeving van de theologen van die tijd als liefdeloos en hypocriet⁸. Het hart, dat waar het werkelijk om gaat in dienst en wet, is eruit. Zo staat de strenge nauwgezetheid van de farizeeën de ware godsdienst in de weg. Jezus brengt het zwakke, het gebrokene in de samenleving naar de voorgrond. Voor Jezus maakt het niet uit tot welk volk, ras, sekse, klasse of welvaartsniveau men behoort. Dat ontstijgen van de sociale categorieën is schokkend in die periode aangezien men het individu definieerde aan de hand van de groep. Samaritanen waren onrein voor de Joden, Joden zagen Grieken als 'onbesnedenen' en de Grieken zagen hun eigen beschaving superieur aan alle anderen. Binnen de Joodse cultuur was de grens tussen rein en onrein een grote kloof. Jezus doet dat alles weg: hij eet met zondaars, gaat met melaatsen om, spreekt met Samaritanen en maakt aanstalten om een Romein in zijn huis te bezoeken. Maar ondanks zijn stevige kritiek op de ontwikkelde en vermogende laag van de samenleving eet hij ook met rijken, ontvangt hij midden in de nacht een farizeeër en komt hij bij wetsgeleerden thuis. (Lenoir, 2007)

Na de dood en opstanding van Jezus wordt de kerk erfgenaam van deze boodschap. Eerst lezen we vooral over de gemeente in Jeruzalem, maar al gauw maakt de boodschap ook de oversteek naar Griekenland. De botsingen die ontstaat tussen groepen gelovigen als het evangelie oversteekt naar Griekenland en klein-Azië zijn een voornaam thema in het boek Handelingen en de brieven van Paulus. Ook deze laatste hamert op de universaliteit van de boodschap van Jezus wanneer hij schrijft over de transformerende kracht van het evangelie, die mensen tot het beeld van hun schepper transformeert.

⁵ Hiermee zou dan wel weer de stroming van de bevrijdingstheologie in beeld komen, die zicht richt op de positie van de sociaal zwakkeren in de maatschappij.

⁶ Johannes 1:47, Johannes 7:52

⁷ Mattheus 4:18

⁸ Lucas 11:37-12:3

“Dan is er geen sprake meer van Grieken of Joden, besnedenen of onbesnedenen, barbaren, Skythen, slaven of vrijen, maar dan is Christus alles in allen.” (Kol 3:1-15 NBV)

Binnen deze uitspraak schetst Paulus de meest voelbare kloven uit de maatschappij van zijn tijd in één zin als irrelevant: volk, godsdienst, cultuur, vrijheid. (van Eck, 2007) In de transformerende kracht van het evangelie vallen deze elementen weg. Opnieuw zien we hier een argument om ook binnen de kerk elkaar voor vol aan te zien, en niet te rekenen met de op dat moment gangbare menselijke categorieën⁹.

Gemeenschap

We zien bij alle vooraanstaande theologen van de 20^e eeuw in het hele spectrum van denominaties in het Westen dat zij wijzen op het belang van het begrip ‘gemeenschap’. (Karkkainen, 2002) De gemeenschap is centraal, maar tegelijk is het niet zo dat het individu daarbij verdwijnt, hij gaat niet op in de massa van de kerk. Dit is in lijn met de analyse van Lenoir (2007) hoe Jezus de mensen in zijn tijd benaderde: niet op een hoop gegooid, maar met aandacht voor het individu als waardevol in zichzelf. Individu en gemeenschap staan met elkaar in wisselwerking. Individuen worden geroepen en treden toe tot de gemeenschap. Leven in een vruchtbare gemeenschap transformeert het individu, maar hij wordt er niet door verzwolgen. Het individu is op zijn beurt dienstbaar aan de gemeenschap, mede door de gaven die hij of zij van de Geest ontvangt. Opnieuw zien we hier de mogelijkheid van ieder mens om hierin deel te nemen, en ook hoeft men zijn eigenheid niet te verliezen.

Verschillen zijn wel zichtbaar in wat men als constituerend acht voor deze gemeenschap. Binnen de Oosters Orthodoxe kerk en de Rooms Katholieke kerk zijn de sacramenten en de positie van de bisschop zeer centraal in de vormgeving en groei van de gemeenschap. Dat wil niet zeggen dat ze in andere stromingen geen rol spelen of als onbelangrijk worden bestempeld, maar ze zijn minder noodzakelijk om de groep mensen die bij elkaar komt ‘kerk’ te noemen. Voor Volf is de belijdenis van de naam van Jezus centraal, McClendon legt een accent bij de lerende gemeenschap, Pannenberg en Newbiggin zien mensen door God geroepen toe te treden tot Zijn volk. Bij allen zien we aandacht voor de combinatie van Christus en Geest. In al deze instanties zien we niet dat een bepaalde intellectuele ondergrens of theoretische kennis de basis vormt voor kerk zijn of een basis van uitsluitel zou vormen. De ‘lerende gemeenschap’ richt zich bij McClendon op groei als discipel, niet als toename van intellectuele studie. Discipelschap impliceert dan een leren dat zich richt op het dagelijks leven en werken. (Karkkainen, 2002)

Hoewel sinds Vaticanum II er meer aandacht is gekomen voor de rol van de leek in de kerk houdt de RKK nog het meest vast aan een wezenlijk verschil tussen leken en geestelijken. In de overige stromingen vallen verschillende accenten, maar geen van de beschreven stromingen en theologen maakt onderscheid tussen gelovigen om wat voor reden dan ook. Hoewel de RKK nog het meest vasthoudt aan haar ambtelijke structuur heeft ook daar de gewone gelovige ruimte gekregen om actiever deel te nemen, binnen en buiten de kerk. Over de hele theologische linie worden de contouren van een zeer inclusieve gemeenschap zichtbaar, waar iedereen een plek in zou moeten kunnen krijgen die zich geroepen voelt door God en de naam van Christus wil belijden.

Missionaire aspecten

Een concept dat steeds meer aandacht krijgt in het veld van de missiologie is de incarnatie van Christus. Het feit dat Gods Zoon vlees is geworden op deze wereld, is binnengegaan in onze werkelijkheid, is op verschillende manieren een ingrijpende gebeurtenis. Van de gelezen literatuur bespreken zowel Stefan

⁹ Niet dat je het er niet over mag hebben, anders was dit onderzoek niet mogelijk. Maar het mag geen beoordelingscriterium of belemmering vormen.

Paas als Andrew Walls dit thema, aan de hand waarvan zij het Christendom presenteren als een vertaalbeweging. Dit gaat terug op Gods bereidheid om zichzelf en zijn eigenschappen te vatten in een vorm die voor ons mensen begrijpelijk is. In feite is de goddelijke realiteit, die ver boven ons bevattingsvermogen uitstijgt, vertaald naar de menselijke realiteit. Daarmee komt Gods realiteit, zijn 'cultuur', binnen in de menselijke cultuur en dan wel specifiek de cultuur van Palestina zo'n 2000 jaar geleden (Walls, 2004). Zoals te lezen staat in de Bijbel "het woord is vlees geworden en heeft onder ons gewoond."¹⁰ Dat brengt zowel continuïteit als verandering: de mens is nog steeds mens, geschapen naar Gods beeld, maar de inbreng van het goddelijk spreken verandert de betekenis en oriëntatie daarvan. Voor Paas betekent deze beweging van God naar de mensen toe dat de volgelingen van God, in navolging van hun Heer, niet in statige kerkgebouwen moeten blijven zitten om daar samen hun deelname in de redding door Christus te vieren. De volgelingen van Jezus moeten de mensen opzoeken waar ze zich bevinden, in het leven geteisterd door ziekte, verdriet, uitzichtloosheid en ongerechtigheid (Paas, 2004). Wanneer een groep mensen de weg naar de kerk niet weet te vinden, is het geheel in navolging van God zelf om hen op te zoeken. En dat niet alleen: we moeten de boodschap zo brengen dat hij begrijpelijk is voor degenen die het horen.

Zoals God naar de mensen toekwam, zo mogen ook zijn volgelingen de mensen opzoeken op de plaatsen waar zij zijn, aldus Paas. Daarbij gaat het niet om het op maat snijden van het evangelie, waarbij onvermijdelijk stukken verloren gaan. Waar het wel om gaat is een evangelie brengen dat raakt aan het dagelijks leven van de toehoorders. Paas wijst in zijn boek op een onvermogen van de hedendaagse theologie om te raken aan wat mensen dagelijks bezig houdt (Paas, 2004). We zien hier een parallel met de situatie waarin Kuyper en de Cock zich bevonden, een verschil tussen studie en dagelijkse beleving van het geloof. Ook Kung en Newbiggin benadrukken een evangelie dat aansluit bij de situatie van de mens nu. (Karkkainen, 2002)

Conclusie

Geen van de bestudeerde theologische teksten benoemen de lager opgeleide mens expliciet als groep. Door Jezus en de vroege kerk werd (in theorie) geen onderscheid gemaakt tussen groepen mensen. In tegendeel: bestaande sociale structuren werden overstegen, en dat wat de mensen van elkaar scheidde werd als niet relevant beschouwd.

God heeft zichzelf voor mensen begrijpelijk gemaakt door als mens in deze wereld te verschijnen. Kerken mogen in navolging daarvan naar mensen toe gaan, maar dat het daarbij van belang is dat de boodschap 'verstaanbaar' wordt gebracht. Als de toehoorders het niet kunnen begrijpen omdat het hun taal niet spreekt gaat de boodschap verloren. Ook is het noodzakelijk dat het de dagelijkse ervaring van de mens raakt. Pas dan kunnen zij de tegenstellingen en overeenkomsten tussen de boodschap van het koninkrijk en hun eigen leefwereld gaan zien.

De moderne ecclesiologie spreekt ook nergens van onderscheid tussen de gelovigen op basis van hun opleidingsniveau of intellectuele vermogens. Op zijn mooist is de kerk volledig inclusief voor een ieder die aan de roepstem van God gehoor wil geven. Mensen met verschillende aard en verschillende gaven werken samen aan de opbouw van de gemeenschap en worden zelf opgebouwd door die gemeenschap. Contact tussen verschillende leefwerelden kan zowel verrijkend als corrigerend werken. De meeste gelezen werken schetsen een schitterend beeld van de kerk zoals die zou kunnen of moeten zijn. Er blijft echter een spanningsveld bestaan. "*All animals are equal, but some animals are more equal than others*" (Orwell, 2008) Het kan pijnlijk zijn wanneer gezegd wordt dat iedereen in de kerk gelijk is, maar er toch grote verschillen in levensstandaard of beschikbare ruimte in de kerk zichtbaar zijn, idealen, welwillendheid en Bijbelse opdracht ten spijt.

¹⁰ Johannes 1:14

2.3 Sociaaleconomische groepen en godsdienst

Socioloog Max Weber (1864-1920) heeft uitvoerig geschreven over sociale lagen in de samenleving, en ook over de rol van religie voor de verschillende groepen. Voor de interpretatie van Max Weber¹¹ is gebruik gemaakt van een promotiestudie van Aaldert Jonker naar de relatie tussen de gereformeerde kerken in Nederland (thans opgegaan in de PKN) en de 'arbeiders'. In deze studie uit 1994 wordt Webers godsdienstsociologie kort besproken.

Sociale lagen en godsdienst

Max Weber legde een verband tussen sociale lagen en Godsdienst in zijn *Wirtschaft und Gesellschaft*. Sociale groepen konden een drager of initiatiefnemer zijn van een bepaalde wereldgodsdienst. Zo zag hij de religie van het oude Israël sterk verbonden met de boeren. We zien daar iets van terug in bijvoorbeeld de offerwetten en de voorschriften rond het sabbatsjaar. Voortdurend wordt daar gesproken over veestapels, land inzaaien en oogsten. Het vroege christendom associeerde Weber met de ambachtsman uit de stad, met een stedelijk en burgerlijk karakter. Hierbij moeten we in acht nemen dat Weber de klassen meer ideaaltypisch schetste dan dat hij dit op basis van empirisch onderzoek stelde. Hier worden een aantal van deze klassen en hun religieuze kenmerken op basis van *Jonkers* uitleg van Weber beschreven.

Boeren zijn, in hun afhankelijkheid van natuurlijke processen, niet zozeer geïnteresseerd in ethische of rationele godsdienst. Zij hechten veel meer aan een bepaalde traditie. In een door boeren bepaalde samenleving is meer sprake van een soort volksreligiositeit. Het christendom was anders, aangezien het woord 'heiden' in het Germaans sterk is verbonden met de plattelandsbewoner. De vrome boer, die bij ons wellicht beelden oproept van de biblebelt, is volgens Weber een moderne ontwikkeling.

De ambtenarij heeft juist wel die binding met rationele godsdienst. Zij zijn gebaat bij orde en regelmaat in de samenleving. In Europa konden kerk en gemeente een middel zijn om de samenleving rustig te houden. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan de invoering van de Godsvrede in de 11^e eeuw. (Lenoir, 2007)

Slaven waren nergens in de geschiedenis dragers van een religie volgens Weber. Dat heeft onder andere te maken met de pluriforme opvatting van het begrip 'slaaf'. In het vroege christendom word wel gesproken over slaven, maar deze zijn volgens Weber eerder te zien als huisknechten en gezellen¹². Deze laatsten voelden wel vaak affiniteit met officiële religieuze groepen die onderlinge hulp stimuleerden. De arbeidersklasse zag Weber ook niet als drager van een bepaalde godsdienstige uiting of waarde.

Ethische, rationele religie past volgens hem goed bij de kleine burger. In de steden had stam- en familieverband ingeboet aan betekenis en de gemeente paste goed bij een nieuw gevoel van verbondenheid. De dagelijkse economische realiteit van de ambachtsman bepaalde bij redelijkheid, ijver en plichtsbesef. Allemaal concepten die goed passen bij een ethische, rationele religie.

Ten slotte staat de handelsklasse het verst van de religie af volgens Weber, aangezien de toename van bezit en privilege in deze wereld afstand creëert tot het 'boven wereldlijke'. Wel kon er selectieve affiniteit met bepaalde delen van religie optreden. Weber bestede daarbij in het bijzonder aandacht aan de relatie tussen kapitalisme en Calvinisme. Het religieuze ascetisme, gekenmerkt door onthouding en zinvolle arbeid, van de monniken werd door de reformatie midden in het dagelijks leven geplaatst. (Lenoir, 2007)

Weber legde verbanden tussen sociaaleconomische positie en verlossingsgeloof. Hoe lager men op de sociale ladder zakt, hoe groter de behoefte aan een verlosser. Verlossingsreligie is verbonden met de

¹¹ Weber als primaire bron was niet voor handen.

¹² Ambachtsman in opleiding, knecht van een meesterambachtsman.

belofte van iets dat je nu nog niet hebt, maar straks wel. Voor de hogere lagen ontstond er ook een verlossingsreligie die meer gericht was op de behoefte van legitimatie. De onpersoonlijke God die ethische ordening in de schepping heeft aangebracht past beter bij de intellectueel. Volgens Weber gaat het bij de hogere lagen van de samenleving om een gevoel van levensvoltooiing. Weber gebruikt hiervoor het begrip 'selectieve affiniteit'. Webers noties kunnen we voor deze studie wellichtgebruiken om te zien of de wijze van religiebeoefening in de kerken aansluit bij de behoefte van de doelgroep en of er sprake is van selectieve affiniteit van onze kerken met een bepaalde sociale groep.

Sociale gelaagdheid en kerklidmaatschap

Ook Jonker onderzocht de relatie tussen kerklidmaatschap en sociale lagen. Het viel hem op dat Nederlandse studies in de twintigste eeuw vooral feitelijke gegevens over het lidmaatschap van kerken bestaan, die hij interpreteert aan de hand van soortgelijke onderzoeken van H.R. Niebuhr in de V.S..

De ongelijkheid tussen mensen op economisch gebied staat op gespannen voet met het christelijke principe van gelijkheid en broederschap. Bij onderzoek naar diverse splitsingen van de kerk na de eerste gemeente uit handelingen tot heden wordt vooral gekeken naar verschil in geloofsopvattingen, maar volgens Niebuhr zijn de ontwikkeling van theologische opvattingen nauw verweven met sociale traditie, nationale cultuur en economisch belang. (Niebuhr, 1922, p. 17)

Hij beschrijft dit aan de hand van de begrippen 'kerk' en 'beweging'¹³. Kenmerken van een kerk zijn: een groter (vaak nationaal) verband, het benadrukken het universele karakter van de christelijke boodschap, systematische uitwerking van leerstukken en de ambtelijke bediening van sacramenten en het woord. Lidmaatschap komt niet zelden voort uit het geboren zijn in een bepaald land, of in een familie die al lid is. Bewegingen daarentegen kennen een individualistisch karakter waar men zich bij aansluit op basis van eigen keuze en een nadruk op de gevolgen daarvan voor het persoonlijk leven. Nadruk ligt op de geloofservaring van de individuen en het priesterschap van alle gelovigen, vaak wars van ambtelijke status of uitgewerkte theologische leerstellingen. (Niebuhr, 1922)

Er is wel modernere literatuur waarin kerken en bewegingen op deze manier worden gekarakteriseerd, maar Niebuhr legt een verband tussen het ontstaan en verloop van deze entiteiten en sociale strata. De kerk is van de meerderheid, volgens Niebuhr verbonden met sociale, culturele en economische belangen. (Niebuhr, 1922, p. 18) Het representeert de ethiek van de meerderheid. De beweging is altijd de minderheid die zich op bepaalde wijze van de wereld wil onderscheiden. Zij kiezen liever voor de afzondering dan voor het compromis en houden sterk vast aan hun eigen, vergeleken met de kerk, radicale interpretatie van het christendom.

Het eigene van bewegingen is dat zij na de eerste generatie leden, die op basis van eigen keuze lid waren geworden, de neiging hebben te veranderen in de richting van een kerkelijke denominatie. De calvinistische bewegingen veranderden in calvinistische kerken die met de middenstand versmolten. Een beweging die zich wil onderscheiden door de aandacht voor sociale onrechtvaardigheid veranderd met de tijd in een kerk, met ambten, uitgewerkte leerstellingen en uniformiteit in opvattingen. Daarmee veranderd de sociale insteek in de aandacht voor het individu, en juist bij de middenklasse is individueel bewustzijn sterk aanwezig. Hun werkzaamheden en succes zijn sterk afhankelijk van de eigen inzet. Persoonlijke redding en Gods plan voor het individu past daar veel meer bij dan sociale verlossing. Niebuhr noemt verschillende Amerikaanse kerkgenootschappen die aanvankelijk veel aanhang uit de lagere sociale strata hadden, maar na verloop van tijd eigenlijk alleen nog uit de hogere klassen bestonden: methodisten, anabaptisten, quakers.

¹³ Niebuhr gebruikt het woord 'sect', dat zich lastig naar het Nederlands laat vertalen. Het meest voor de hand liggende sekte kent bij ons een sterk negatieve lading. Een vertaalsuggestie van internet is 'gezindte', maar dat woord kent bij ons niet genoeg onderscheid met kerkgenootschappen, bijv. *reformatorische gezindte*, waar Niebuhr juist van wil onderscheiden. Daarom kies ik hier voor 'beweging'.

Niebuhr spreekt hier harde woorden over. Bewegingen kunnen, ondanks de afscheidingen die zij soms in de hand werken, ingedutte kerken helpen bepalen waar hun boodschap ook alweer om ging. Maar het kwaad is gelegen in...

“the failure of the churches to transcend the social conditions which fashion them into caste-organizations, to sublimate their loyalties to standards and institutions only remotely relevant if not contrary to the Christian ideal, to resist the temptation of making their own self-preservation and extension the primary object of their endeavor.” (Niebuhr, 1922, p. 21)

Niebuhr ziet hoe de ethiek van een bepaalde klasse steeds weer prevaleert op de christelijke ethiek. Steeds weer kiest de kerk een bepaalde koers waarin sociale, politieke of economische belangen zwaarder wegen dan de christelijke ethiek.¹⁴ “Each religious group gives expression to that code which forms the morale of the political or economic class it represents. They function as political and class institutions, not as christian churches.” (Niebuhr, 1922, p. 24)

De groep uit de onderste lagen van de samenleving die met lege handen achterblijft, voor wie het aanvankelijke enthousiasme en de sociale bewogenheid van de beweging geheel verdwenen is, noemt Niebuhr de ‘onterfden’. Met dit begrip wil hij aangeven dat er een verschil ontstaat tussen de belangen van de kerkgemeenschap en de onterfden. “De sociale omstandigheden beïnvloeden de godsdienstige houding van mensen en liggen mede ten grondslag aan de kerkelijkheid van mensen” (Jonker, 1994, p. 66) Socioloog R.R. Dynes sluit daar bij aan door te stellen dat sociale strata niet meer of minder godsdienstig zijn, maar anders godsdienstig. Hij typeert kerk en sekteleiden en verbindt deze aan hoge en lage sociaaleconomische status respectievelijk. Opvallend is zijn analyse dat een kerk seculiere waarden accepteert, terwijl een sekte ze afwijst of er onverschillig tegenover staat en dat de kerk een succesvolle carrière in de wereld toestaat terwijl de sekte de wereld buiten de deur probeert te houden. (Dynes, 1955) Ook hier zien we een beeld ontstaan van religieuze gemeenschappen die aansluiten op sociaaleconomische belangen.

Religie en arbeider in de twintigste eeuw

In Europa zijn in de twintigste eeuw verschillende onderzoeken uitgevoerd over de vraag waarom industriearbeiders de kerk verlieten of minder religieus betrokken zouden zijn. Deze onderzoeken vonden plaats in Frankrijk, België, Nederland en Duitsland. Naar aanleiding van deze onderzoeken is een verschuiving zichtbaar, van de opvatting dat arbeiders minder godsdienstig zouden zijn en hun kerkbezoek daarom afnam, naar het idee dat de kerk de arbeider weinig te bieden heeft in zijn sociale context. Förster en Grau zien een verschil tussen de sociale groepering van de kerkelijke gemeente en die van de arbeider en wijzen erop dat arbeider en pastor hun eigen taal lijken te spreken en elkaar niet verstaan.

In Frankrijk was het Emile Pin die in de jaren vijftig en zestig de relatie van de arbeidersklasse met godsdienst beschreef. Hij zag bij deze groep meer bij- en volksgeloof en een sterke nadruk op de gemeenschap die zich inzet voor rechtvaardigheid. Van georganiseerde godsdienst verwachtten zij geen direct resultaat. Bovendien waren het de hogere klassen, hun tegenspelers in de maatschappij (directie, eigenaren, rijken) die in de kerken kwamen. De religieuze praktijk in de kerk was ver verwijderd van de dagelijkse praktijk van de arbeider: reflectie, uitgewerkte rituelen, kerklatijn, preektaal. (Pin, 1994)¹⁵

¹⁴ Bijvoorbeeld: de methodistische beweging was aanvankelijk tegen de slavernij maar voorman Whitefield probeerde in 1794 een verbod daarop af te schaffen aangezien hij er zelf belangen in had en slaveneigenaren lid waren geworden van zijn beweging. (Kidd, 2015)

¹⁵ In (Jonker, 1994)

K. Dobbelaere onderzocht in 1966 de katholiciteit van arbeiders in België. Hij ontdekte bij de arbeiders een voorkeur voor een emotionelere benadering en collectieve beleving van godsdienst. Bij hogere sociale lagen werd de beleving van godsdienst persoonlijker ingevuld. Tevens ontdekte hij een verschil tussen groepen arbeiders: geschoolde arbeiders waren vaker kerkelijk betrokken dan ongeschoolde arbeiders. (Dobbelaere, 1994)¹⁶

Overige onderzoeken van Kehrer(1967), Zulehner (1969), Boos-Nünning (1974) en Ecker (1978)¹⁷ schetsen een beeld van de arbeider die niet minder religieus is dan andere sociale lagen, maar wiens dagelijkse praktijk verwijderd is van de praxis van de kerk. De kerk heeft 'partij' gekozen voor de midden- en bovenklasse, er komt ander volk, er wordt een andere taal gesproken. Arbeiders vinden de kerk niet onbelangrijk, maar staan op afstand en participeren weinig. (Jonker, 1994)

G. Wegner vroeg in een studie in 1988 of de kerk zich zou willen openstellen voor de arbeider en wat haar reactie zou zijn op de inmiddels aanvaarde stelling dat arbeiders misschien minder deelnemen aan het kerkelijk leven maar niet minder godsdienstig zijn dan andere sociale groepen. Hiermee wees hij voor het eerst naar de houding van de kerk, waar in de eerdere onderzoeken de vermeende 'onkerkelijkheid van de arbeider' de hypothese bepaalde. (Jonker, 1994)

Conclusie

Er lijkt een verband te zijn tussen sociaaleconomische groepen en hun godsdienstige bewegingen. Op basis van het werk van Weber is het interessant om te kijken welke godsdienstige behoefte laagopgeleiden anno 2017 hebben. Precies uitzoeken welke elementen daarvan teruggaan op specifieke sociaaleconomische omstandigheden gaat te ver voor dit onderzoek, maar wellicht kan er wel een typologische benadering worden gegeven van de godsdienstige behoefte en spiritualiteit van laagopgeleide gemeenteleden van de vrijgemaakte kerk in 2017. Ander gezegd: "hoe ziet hun relatie met 'boven' eruit. In de twintigste eeuw zag men de arbeiders niet minder godsdienstig, maar anders godsdienstig. Zou er ook nu nog een verschil zijn met andere sociale lagen?

Voor kerken kan het interessant zijn deze typering naast haar eigen godsdienstige praktijk te houden. Niebuhr en Dynes geven met hun typologie van kerken (kerk, beweging, sekte) een voorzet om te kijken of er onder laagopgeleiden kerkleden nu een voorkeur bestaat voor een bepaald kerktype, zij het dat er inmiddels modernere modellen beschikbaar zijn. Daarbij kunnen de overeenkomsten en verschillen inzicht geven in hun relatie met de vrijgemaakte kerk.

De Europese onderzoeken geven ten slotte aanleiding de laagopgeleide kerkganger te vragen of zij een afstand ervaren tot het hoogopgeleide segment van de gemeente en welke verwachtingen zij hebben van hun kerkelijke gemeente.

¹⁶ In (Jonker, 1994)

¹⁷ Alle in (Jonker, 1994)

3. Onderzoeksontwerp

In dit hoofdstuk wordt de opzet van het onderzoek besproken en worden verschillende keuzes toegelicht.

3.1 Vraagstelling

In dit onderzoek worden lager opgeleide leden van de gereformeerde kerk vrijgemaakt geïnterviewd. Er zijn vooraf een aantal aspecten die genoemd moeten worden om tot een heldere en compacte vraagstelling te komen. Het onderzoek wordt verbonden aan een specifieke gemeente aangezien het binnen een gegeven tijdsbestek moet plaatsvinden. Door het onderzoek in één gemeente te houden kunnen de meest bruikbare resultaten worden gegenereerd binnen de beschikbare tijd. Gemiddeld wonen in grotere steden meer hoger opgeleiden dan in dorpen op het platteland. Kiezen voor een dorpsgemeente verhoogt de kans om lager opgeleiden te ontmoeten¹⁸. Ook raken de resultaten hierdoor minder versnipperd door verschillende kerken in verschillende contexten. Na het raadplegen van data van het CBS over het opleidingsniveau in woonkernen in Nederland (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2011) is gekozen voor de gemeente van Nieuwleusen¹⁹. Deze plaats is goed bereikbaar voor de onderzoeker en heeft een redelijk grote gereformeerde kerk vrijgemaakt. De predikant, L.H.Th. Kooij, wilde graag zijn medewerking aan dit onderzoek verlenen.

Hoofdvraag

Hoe ervaren lager opgeleide gemeenteleden het kerkelijk leven van de gereformeerde kerk vrijgemaakt te Nieuwleusen?

Deelvragen

1. *Welk beeld kan van de gemeente te Nieuwleusen worden geschetst aan de hand van bestaande documentatie binnen de gemeente?*
2. *Hoe ervaren lager opgeleide gemeenteleden de vierende activiteiten van de gemeente?*
3. *Hoe ervaren lager opgeleide gemeenteleden het gemeenschapsaspect van gemeente zijn?*
4. *Hoe ervaren lager opgeleide gemeenteleden het lerende aspect van het gemeente zijn?*

3.2 Begripsafbakening

In deze paragraaf worden begrippen uit de vraagstelling verduidelijkt.

Het kerkelijk leven

Onder *het kerkelijk leven* kunnen verschillende dingen worden verstaan. Daarbij moet worden gekeken naar wat voor kerk men wil zijn en welke activiteiten worden aangewend om dat doel te halen. Toch zijn de meeste activiteiten van het kerkelijk leven wel te plaatsen in een algemene indeling. Van der Kooij en van den Brink gaan in *Christelijke Dogmatiek* (2012) helemaal terug naar de basis, met hun beschrijving van een ingaande en uitgaande dynamiek. De ingaande beweging (communio) betreft de gelovige en de gemeente op God. De uitgaande beweging (missio) stuurt hen, bijgestaan door de Geest, de wereld in. De gaven van de Geest die daarbij werkzaam zijn worden weergegeven in drie

¹⁸ Het onderzoek van (Broer & van der Gouwe-Dingemanse, 2009) impliceert dat hun aandeel in de vrijgemaakte kerken laag is.

¹⁹ De verstuurde uitnodiging is te vinden als bijlage van dit document.

Griekse begrippen: *marturia* (getuigenis), *leitourgia* (viering) en *diakonia* (gemeenschapszin) (van den Brink & van der Kooi, 2012). Jan Hendriks noemt eveneens drie Griekse termen als bepalende dimensies voor het kerk zijn: mystiek, *koinonia* en *diakonia*. Volgens hem moeten deze dimensies alle drie terugkomen in de verschillende activiteiten van de kerk. Mystiek betreft de omgang met God, *koinonia* de gemeenschap met elkaar en *diakonia* de dienst aan mens en samenleving. (Hendriks, 2008) Aad Kamsteeg spreekt in *De kerk die leeft* (2010) van vijf pijlers van de christelijke gemeente. Hij noemt 1) bekend zijn met God, 2) gebed, 3) onderlinge betrokkenheid, 4) missionair zijn en 5) dienst aan anderen. Bram Krol gebruikt de verdeling van vieren, leren, dienen en groeien. (Gemeentegroei compleet, 2001) Modderman (2008) spreekt ook over vieren, leren en dienen maar voegt daar delen aan toe.

Het is duidelijk dat de activiteiten of dimensies van de gemeente op verschillende wijze kunnen worden ingedeeld maar dat er wel grove overeenkomsten zijn. Het is hier niet de bedoeling elk van deze indelingen te waarderen maar om een indeling te vinden waar dit onderzoek mee vooruit kan. Om de omvang van het onderzoek te beperken worden er een aantal aspecten gekozen die onderzocht zullen worden. Daarmee wordt uiteraard niet bedoeld dat een niet gekozen aspect niet belangrijk zou zijn of niet bij de kerk zou horen. Het kan ook zijn dat een aspect tijdens het verzamelen van data toch een plaats opeist. Aangezien dit onderzoek zich vooral richt op de beleving van lager opgeleiden binnen de gemeente wordt het missionaire aspect van gemeente zijn buiten beschouwing gelaten.

Vieren

Vieren, mystiek en liturgie worden samengevat onder de noemer *vieren*. Hiermee worden de activiteiten bedoeld waarin de gemeente of een deel van de gemeente de verbinding met God viert en beleefd. Hieronder vallen activiteiten tijdens de zondagse erediensten: samenzang, sacrament, gebed, preek, collecte. Het kan ook zijn dat een bijbelstudiegroep of wijkkring vierende activiteiten inricht.

Gemeenschap

Zoals in hoofdstuk is gebleken is *gemeenschap* een woord waar in de moderne theologie veel aandacht voor is. Deze term wordt in dit onderzoek de horizontale relatie tussen gemeenteleden bedoeld, zowel formeel (via bijvoorbeeld ambtelijke structuur of commissies) als informeel. Onderlinge betrokkenheid, delen en dienen vallen hieronder.

Leren

Onder *leren* worden de activiteiten van de gemeente verstaan die ten doel hebben de geloofskennis en praktijk te verbreden of verdiepen. Dit kan in bijvoorbeeld toerusting, bijbelstudie en catechese, maar ook in de lijnen die de kerkenraad uitzet voor een kerkelijk jaar in bijvoorbeeld een jaarthema en bijbehorende activiteiten. In dit begrip is natuurlijk overlap met de preek tijdens de eredienst. Deze wordt toch in de vraag over de vierende activiteiten geschaard omdat het makkelijker zijn plek valt in gesprek over de viering.

Lager opgeleiden

Hierbij hanteer ik de definities die het Centraal Bureau voor de Statistiek gebruikt in haar tabellen en publicaties over het opleidingsniveau. Lager opgeleiden zijn zij met mbo 1, vmbo, de eerste drie leerjaren van havo/vwo of basisonderwijs als hoogst afgeronde opleiding.

Gemeente

Overal waar *gemeente* wordt geschreven, wordt bedoeld de kerkelijke gemeente. Wanneer de burgerlijke gemeente wordt bedoeld wordt expliciet vermeld.

Bestaande documentatie

Dit zijn jaarplannen, visiedocumenten, censusdata, ledenlijsten en notulen. Hierbij gaat het om stukken die iets zeggen over de gemeente, of in ieder geval welke doelstellingen zij heeft.

3.3 Methodiek

De vraagstelling van deelvraag 1 wordt beantwoord met behulp van een documentstudie of *inhoudsanalyse* (Verhoeven, 2010). Aan de hand van documenten die worden opgevraagd bij de gemeente wordt een analyse gemaakt van de samenstelling van de gemeente en haar beleid om een beeld van de gemeente te kunnen schetsen. Dit om beleid en ervaren praktijk tegen elkaar af te zetten, en als basis voor de aanbevelingen aan de kerkenraad.

Om de vraagstelling van deelvragen 2-4 te kunnen beantwoorden kies ik voor een kwalitatief onderzoek. Ik wil weten wat de beleving van de respondenten is bij hun lidmaatschap van de kerk. Om argumenten en motieven van een groep te onderzoeken is een kwalitatieve vorm van onderzoek zeer geschikt. (Verhoeven, 2010)

Dit zal een verkennend onderzoek zijn, dat wordt uitgevoerd door middel van diepte interviews. Het is de bedoeling de respondenten zoveel mogelijk aan het woord te laten en hen te laten vertellen wat hun beleving is. Daarbij kan het voorkomen dat er zaken op tafel komen waar in het ontwerp van het onderzoek geen oog voor was. Daarom wordt voorafgaand aan de interviews een lijst van onderwerpen opgesteld, en op basis daarvan wordt het gesprek gevoerd. Daarmee wordt de rode draad door alle interviews gewaarborgd. Een uitwerking hiervan is te vinden in hoofdstuk 4.

3.4 Betrouwbaarheid en validiteit

Er worden leden van één gemeente over hun ervaringen met die gemeente. Aangezien er lager opgeleiden geïnterviewd moeten worden, maar binnen de vrijgemaakte kerk niet precies bekend is waar die wonen, wordt een gemeente gekozen in een gebied waar relatief veel laagopgeleiden gevestigd zijn. Daarvoor worden cijfers geraadpleegd van het *Centraal Bureau voor de Statistiek*, meer specifiek de cijfers van *CBS in uw buurt* (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2011), waar het percentage laagopgeleiden boven de 15 jaar per woonkern is weergegeven. Tweede criterium is dat de plaats een gereformeerd vrijgemaakte gemeente heeft. Derde criterium betreft een gunstige ligging ten opzichte van de woonplaats van de onderzoeker. Nieuwleusen voldoet aan al deze criteria. Het dorp heeft een percentage lager opgeleiden boven de 15 van 40-50%, een redelijk grote vrijgemaakte gemeente en ligt binnen een uur rijden van de woonplaats van de onderzoeker.

Documenten voor de documentstudie worden bij de gemeente opgevraagd. Aan de hand van de documenten wordt geprobeerd een beeld te schetsen van de gemeente, haar visie en missie, actuele thema's, samenstelling en identiteit. Dit beeld kan worden gebruikt om de ervaringen van de respondenten te aan spiegelen en te zorgen dat de aanbevelingen wat meer maatwerk worden. Dit kan aan de hand van verschillende documenten. Een algemeen beleidsdocument is handig, net als beleid van commissies en/of werkgroepen. Die kunnen iets vertellen over hoe de gemeente zichzelf ziet, welke taken zij voor zichzelf ziet en waar de mogelijkheden van de gemeente geïnvesteerd worden.

De interviews worden afgenomen bij lager opgeleiden. In eerste instantie worden er zes interviews gehouden. Criterium voor respondenten is dat zij lid van zijn van gereformeerde kerk vrijgemaakt te Nieuwleusen en de hoogst afgeronde opleiding op het niveau van mbo-1 is, zoals vastgesteld in de

begripsafbakening. Er wordt naar gestreefd om respondenten in verschillende leeftijdscategorieën te vinden. Daarbij wordt een ruwe verdeling van de leeftijden 15-30, 31-50 en 50+ gehanteerd, twee respondenten per categorie, om een beeld te krijgen van de ervaringen op verschillende leeftijden. Op deze manier wordt een redelijke doorsnede gegeven van de groep laagopgeleiden in de gemeente. Respondenten worden gezocht in samenwerking met gemeentepredikant ds. L.H.Th. Kooij. Bij hem zijn de criteria van respondenten kenbaar gemaakt en hij heeft binnen de gemeente verschillende mensen benaderd die volgens hem voldoen aan deze criteria. Het is moeilijk te beoordelen of en hoe zijn fungeren als tussenpersoon het onderzoek beïnvloed. Het was beter geweest een zoveel mogelijk aselechte steekproef te doen, maar deze handelwijze is gekozen omdat de predikant van tevoren niet zeker wist of hij voldoende respondenten kon vinden die aan de criteria voldeden.

Het opleidingsniveau van gemeenteleden is nergens vastgelegd. De indruk is dat het aandeel lager opgeleiden niet heel hoog is. Wanneer er geen respondenten (bereid) gevonden kunnen worden kan het criterium dat de respondenten maximaal mbo-1 hebben afgerond eventueel worden opgerekt naar mbo-2 en mbo-3. Dat zou volgens de definities van overheidsinstanties inhouden dat men zich aan de lage kant van 'middelbaar opgeleid' bevindt. Belangrijk is dat men expliciet niet hoger of *theoretisch* opgeleid is. Daarmee gaat het dan in de resultaten niet meer over lager opgeleiden zoals de literatuur die bespreekt.

Het is waarschijnlijk dat dit onderzoek ook in een andere gemeente uitgevoerd zou kunnen worden, maar dat de resultaten die daaruit verkregen worden flink verschillen met die van dit onderzoek.

3.5 Generaliseerbaarheid

Om de omvang van het onderzoek te beperken kies ik voor leden van één gemeente. De beleving van laag opgeleiden in een universiteitsstad met veel hoog opgeleiden kan heel anders zijn dan die van laag opgeleiden in een dorp aan de randen van Nederland. Door te kiezen voor één gemeente om het onderzoek in uit te voeren wordt een beeld geschetst van de situatie in die gemeente, zonder dat geografische verschillen in combinatie met de beperkte omvang van dit onderzoek voor een incompleet beeld zorgen.

Hoewel er met de resultaten op basis van zes respondenten wel voorzichtige conclusies getrokken kunnen worden over lager opgeleiden in Nieuwleusen zijn er verschillende factoren die de generaliseerbaarheid van dit onderzoek beperken.

De keuze voor een enkele gemeente en het beperkte aantal respondenten maken wel dat de resultaten van het onderzoek zeer beperkt tot geheel niet overdraagbaar zijn naar andere gemeenten in Nederland. Zoals genoemd kunnen de ervaringen van lager opgeleiden anders zijn wanneer een gemeente een grotere of kleinere groep lager opgeleiden heeft ten opzichte van het aantal hoogopgeleiden. Geen gemeente in Nederland is hetzelfde in cultuur en activiteiten. Daarnaast is de beperkte tijd een factor. Er is weinig tijd om meer dan zes interviews af te nemen, en er zijn geen cijfers over het opleidingsniveau van gemeenteleden die tot een procentuele indicatie van zes ten opzichte van de totale populatie kunnen geven. Verder is de tussenkomst van de predikant zeer welkom aangezien hij de gemeente kent, maar het is moeilijk te beoordelen welk effect zijn benadering van respondenten meebrengt en of daarbij sprake is van onbewuste of bewuste voorselectie.

3.6 Ethische overwegingen

De documenten voor documentanalyse worden in overleg met de gemeente beoordeeld op privacy gevoeligheid. Waar nodig worden NAW gegevens gecensureerd. In de resultaten, analyse en overige producten worden geen namen van respondenten gebruikt. Voorafgaand aan het interview wordt dit beleid kenbaar gemaakt aan de respondenten. In de transcripten wordt gewerkt met initialen. Zo blijven de respondenten voor de onderzoeker herkenbaar. De kerkenraad van de gemeente te

Nieuwleusen zal op de hoogte worden gebracht van de resultaten van het onderzoek maar de transcripten zullen voor hen niet toegankelijk worden gemaakt.

Mensen benaderen met de vraag of zijn geïnterviewd willen worden omdat zij lager opgeleid zijn kan als negatief worden ervaren. Spreken over lager en hoger draagt met zich mee de lading van 'beter' en 'slechter'. In dit document wordt wel gesproken over hoger en lager opgeleiden aangezien dat de termen zijn waarmee in de literatuur over deze groep geschreven wordt. In de communicatie naar potentiële respondenten toe wordt gebruik gemaakt van neutralere termen als 'mensen met een vakopleiding' of 'praktische opleiding'. Daarmee wordt geprobeerd een negatieve connotatie te vermijden. Bovendien past het goed in contrast met theoretische of wetenschappelijke opleiding, de groep die expliciet niet de doelgroep van dit onderzoek vormt.

De communicatie met de respondenten wordt inzake de mogelijke negativiteit ter beoordeling voorgelegd aan de predikant van de gemeente te Nieuwleusen. Hij maakt een inschatting op basis van zijn kennis van de respondenten en pastorale ervaring. Aan de hand van zijn commentaar kunnen dan nog aanpassingen worden gedaan. Mogelijk worden na het eerste interview nog aanpassingen gedaan wanneer in de praktijk blijkt dat een formulering tot verwarring of een ander resultaat dan de vraag beoogd.

3.7 Dataverzameling

De interviews worden bij voorkeur gehouden bij de respondenten thuis in hun eigen omgeving. De locatiebepaling vindt altijd plaats in overleg met de respondent.

De interviews worden afgenomen door één onderzoeker. Interviews worden opgenomen op een smartphone met dictafoonfunctie. Na het interview zijn de gesprekken vanaf audio-opname tot een transcript verwerkt. Door de audiobestanden te bewaren en te verwerken tot transcripten wordt de betrouwbaarheid van het onderzoek vergroot.

3.8 planning

Week (2018) → Activiteit ↓	Week 15	Week 16	Week 17	Week 18	Week 19
Operationalisatie en GO					
Interviewen en transcriberen					
Resultaatanalyse en conclusie					
Afronding					

4. Operationalisatie

In het vorige hoofdstuk is de handelwijze voor dit onderzoek vastgesteld en de algemene gang van zaken beschreven. In dit hoofdstuk wordt uitgewerkt hoe de onderzoeksvraag wordt vertaald naar meetbare begrippen. Dat gebeurt in twee delen, aangezien er twee methoden van onderzoek gehanteerd worden. Eerst behandel ik deelvraag 1, waarbij gebruik wordt gemaakt van een documentanalyse. Daarna de overige deelvragen, die onderzocht wordt met behulp van diepte interviews.

4.1 Operationalisatie documentanalyse

Om een typering van de gemeente in Nieuwleusen structuur te geven worden documenten geanalyseerd en beschreven met behulp van de vier perspectieven die het boek *Levend Lichaam* (Brouwer, de Groot, de Roest, Sengers, & Stoppels, 2007) gebruikt: context, identiteit en cultuur, structuur en middelen, leiding. Context gaat over de omgeving van de kerkelijke gemeente. Hier is op basis van bestaande documenten binnen de gemeente misschien niet veel over te vinden. Het kan wel interessant zijn om te zien of de gemeente iets zegt over lager opgeleiden in haar context, daar Nieuwleusen een relatief laagopgeleide woonkern is. (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2017). Identiteit en Cultuur gaan over de wijze waarop de gemeente zichzelf ziet en haar opvattingen, waarden en normen verwoord. Structuur is de manier waarop de gemeente zich georganiseerd heeft en afspraken maakt. Middelen gaat zowel over geld als over menskracht. Leiding gaat over de wijze waarop leiderschap is vormgegeven (Brouwer, de Groot, de Roest, Sengers, & Stoppels, 2007).

Met behulp van deze perspectieven kan een compleet beeld gegeven worden van een geloofsgemeenschap. Voor de analyse van de documenten zullen labels worden gemaakt op basis van deze perspectieven, waarmee de documenten gecodeerd kunnen worden.

4.2 Operationalisatie interviews

Bij de interviews worden de respondenten bevraagd op hun ervaringen met hun kerkgemeente. Daarom is het belangrijk om hen uit te nodigen om te vertellen wat zij belangrijk vinden. Op basis van de literatuur beschreven in hoofdstuk 2 is de verwachting dat de respondenten mogelijk niet heel reflectief of talig zijn aangelegd. Daarom moet er gezocht worden naar manieren om een gesprek op te bouwen op een laagdrempelige manier.

Het interview start met de uitnodiging aan de respondent om zichzelf te typeren en over zichzelf te vertellen. Daarbij worden dingen als loopbaan, familie, hobby en geloof besproken. Vragen worden zo gesteld dat ze een respondent uitnodigen om zelf te vertellen, gesloten vragen worden vermeden. Zo ontstaat er een algemeen beeld van de persoonlijkheid en achtergrond van de respondent en zijn algemene voor- en afkeuren. Dit wordt gedaan om te zien of latere uitspraken van de respondent te verklaren zijn vanuit bepaalde delen van zijn unieke achtergrond. Wanneer deze fase stagneert omdat de respondent het lastig vindt tekst over zichzelf te maken kan de interviewer hem of haar stimuleren door een kaartenset met afbeeldingen, zoals *Kaarten op tafel* te gebruiken. Met behulp van de afbeeldingen kan het gesprek verder op gang worden gebracht.

Vervolgens worden de onderwerpen uit de deelvragen besproken. De deelvragen van dit onderzoek zijn relatief eenvoudig geformuleerd, er is weinig abstractie voor nodig. Door ze op te knippen in kleinere, concrete delen kunnen ze worden besproken met de respondenten.

Om wel in alle interviews dezelfde lijn te bewaren, zeker in het tweede deel, wordt een lijst van topics opgesteld die de interviewer kan gebruiken om het verloop van het gesprek mee te sturen.

In onderstaande schematische weergave zijn de topics en sub topics weergegeven die het interview structuur zullen geven.

I. Kennismaking

- Opleiding
- Beroep
- Dagelijkse bezigheden
- Hobby's
- Waarden
- Godsbeeld
- Achtergrond lidmaatschap

II. Viering

- Algemeen
- Elementen
 - Preek
 - Gebed
 - Samenzang
 - Sacramenten
 - Collecte
 - Predikant

III. Gemeenschap

- Formeel
 - Participatie in commissie/raad/werkgroep
 - ontvangend
- Informeel
 - Activiteiten
 - Relaties

IV. Leren

- Bijbelstudie
- Catechese
- Vereniging
- Jaarthema

5. Resultaatanalyse

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de documentstudie en de interviews besproken. Hieraan voorafgaand vind eerst een reflectie plaats op de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek en een beschrijving van het proces van data verzamelen en de invloed daarvan op het onderzoek.

5.1 Reflectie op betrouwbaarheid en validiteit

5.1.1 Leeftijd respondenten

De doelstellingen met betrekken tot de leeftijd van de respondenten is gehaald. Voor elk van de voorgestelde leeftijdscategorieën zijn twee respondenten gevonden.

5.1.2 Opleidingsniveau respondenten

Alles zes geïnterviewde respondenten zijn niet laagopgeleid volgens de definitie van dit onderzoek. De laagste opgeleide deed een mbo 2 opleiding, de hoogste had een mbo 4 opleiding afgemaakt. Daarmee zijn alle respondenten middelbaar opgeleid en kan er dus niets gezegd worden over de ervaringen van laagopgeleiden in de gereformeerde kerk van Nieuwleusen. Hiervoor zijn een aantal verklaringen te geven. De predikant weet niet precies welke scholing de leden van zijn gemeente hebben gehad, maar was wel degene die de respondenten 'aanleverde'. Hoewel naar hem gecommuniceerd is welke doelgroep gezocht werd en welke criteria daarbij hoorden is het hem niet gelukt om gemeenteleden te vinden die aan de criteria voldoen. Mogelijk is dit het resultaat van de pogingen om de termen 'hoger opgeleid' en 'lager opgeleid' te vermijden, waarbij in de communicatie naar de respondenten is gesproken over 'theoretisch opgeleid' en 'praktisch opgeleid'. De termen hoger en lager zijn gebaseerd op definities, terwijl er voor de andere twee termen geen vastomlijnde kaders waren opgesteld. Er is geen rekening gehouden met het feit dat mbo 2 en mbo 3 opleidingen ook praktisch te noemen zijn en mbo 4 daar door sommigen ook onder wordt geschaard. Er kan dus sprake zijn geweest van begripsverwarring door de wijze waarop er in de communicatie over gesproken is. De communicatie naar de respondenten toe is opgenomen als bijlage.

Een andere mogelijkheid is dat de gemeente van Nieuwleusen geen laagopgeleiden in haar gelederen telt. Dat zou opvallend zijn aangezien de woonkern Nieuwleusen volgens het CBS (CBS in uw buurt, 2011) voor 40-50% uit laag opgeleiden bestaat. Omdat de gemeente van Nieuwleusen 8,8% van de bevolking van het dorp beslaat was de verwachting wel dat er enkele laagopgeleiden aangetroffen zou worden. Dit is echter niet na te gaan aangezien er geen gegevens over het opleidingsniveau van de gemeenteleden beschikbaar zijn.

Er kan wel gesteld worden dat de respondenten bijna allemaal een praktisch beroep hebben waarbij zij dagelijks met de handen werken. Vijf van de zes hebben een vakopleiding gedaan waarbij werken met de handen centraal stond, of zijn daar mee bezig. In die zin is er aan de oproep tot praktisch opgeleiden uitstekend gehoor gegeven. Met deze insteek is het onderzoek echter niet gestart en de validiteit van het onderzoek is hierdoor stevig ondermijnd.

5.1.3 Aanvullende criteria respondenten

Een andere opvallende overeenkomst tussen de respondenten was dat zij allemaal actief waren in de gemeente. De twee jongeren deden het coachingsvaardigheden traject van het jeugdwerk, drie mannen waren actief in de kerkenraad en de vierde was koster en organist. Vermoedelijk zijn hun ervaringen met de kerk waarschijnlijk toch anders dan van mensen die wat meer aan de rand van de gemeente staan. Een gemengdere groep (wel functie/geen functie) was in die zin beter geweest voor

de resultaten. Dit geldt ook voor de verdeling mannen/vrouwen. Vijf van de respondenten waren van het mannelijk geslacht.

Dit kan komen doordat zij vanwege hun activiteiten toch 'in beeld' waren bij de predikant toen hem gevraagd werd mogelijke respondenten te zoeken. Daarbij moet vermeld worden dat twee vrouwelijke respondenten wel gevraagd zijn deel te nemen maar dat deze hebben geweigerd omdat ze het meewerken aan een dergelijk onderzoek te spannend vonden.

Dat er toch besloten is om de opgevoerde respondenten wel te interviewen zonder uitgebreidere voorselectie heeft vooral te maken met de tijdsduur waarin in het onderzoek moest plaatsvinden. Deze tijdsdruk werd verder opgevoerd toen er vier gesprekken waren geweest en er nog twee respondenten gevonden moesten worden waarmee de gesprekken binnen een week moesten plaatsvinden om de gestelde deadlines nog te kunnen halen. Daardoor is er minder tijd besteedt aan de voorselectie.

Dat wil niet zeggen dat er met de resultaten van dit onderzoek niets gedaan kan worden, maar de interpretatie van de gegevens wordt lastiger aangezien de verdieping uit de literatuur niet over deze groep ging. De hieronder gepresenteerde resultaten gaan dus niet over laagopgeleiden maar over middelbaar opgeleiden. Daarmee kan de hoofdvraag zoals geformuleerd niet beantwoord worden. Toch zal worden gekeken of de analyse van de gegevens wel bruikbaar kan worden gemaakt voor in ieder geval de gemeente van Nieuwleusen. En waar mogelijk zal worden geprobeerd te extrapoleren naar hen die wel laag opgeleid zijn volgens de vastgestelde definitie.

5.1.4 Voorstel betere selectieprocedure

Voor een volgend onderzoek zal de selectie van respondenten beter moeten worden ingericht. Er moet meer tijd genomen worden voor de screening van de respondenten vooraf. Daarbij is het beter als de predikant als factor in de selectie wordt vermeden. Dat is niet ten nadele bedoeld van de gemeentepredikant van Nieuwleusen, wiens hulp zeer is gewaardeerd, maar onderzoekstechnisch levert dit wel enkele problemen op. Verder is nu vooraf alleen nagedacht over leeftijd en opleidingsniveau en is er geen rekening gehouden met de verdeling mannen/vrouwen en taak/geen taak. Ook daarin zou een doordachtere verdeling kunnen plaatsvinden.

Idealiter zou er een korte anonieme enquête zijn uitgezet onder alle gemeenteleden waarin zij hun leeftijd, geslacht en eventuele taak in de gemeente konden invullen, evenals hun hoogst afgeronde opleiding. Ook zou een selectievakje met een opmerking in de trant van '*Ik mag benaderd worden voor een interview*' geplaatst kunnen worden waarbij een invulveld voor naam en telefoonnummer verschijnt wanneer dit selectievakje is aangevinkt. Op deze wijze wordt al data verzameld over het aantal laagopgeleiden en ontstaat misschien ook al een eerste beeld over hun plek in de gemeente (wel taak/geen taak), en zou de selectie van respondenten doordachter kunnen verlopen. Daarbij moet dan wel weer aangetekend worden dat hierdoor mensen die niet digitaal actief zijn buiten de boot vallen, maar een papieren variant op zondagmorgen zou ook tot de mogelijkheden behoren. Dit kost echter wel veel meer tijd dan nu beschikbaar was.

5.1.5 Validiteit interviews

De interviews hadden beter voorbereid kunnen worden en tijdens de gesprekken had er scherper doorgevraagd kunnen worden. Ook had de structuur van het interview beter bewaakt moeten worden. Een en ander had te maken met de gezondheid van de onderzoeker. Een deel van de tijd van de interviews ging zitten in zaken die wel interessant waren, maar niet relevant voor dit onderzoek. Een van de gesprekken is aan de controle van de interviewer ontsnapt en heeft 1 uur en 3 kwartier geduurd zonder dat dit extra informatie opleverde. Met name waar het de derde deelvraag betreft is er veel

gesproken over de kerk in het algemeen en wat respondenten daar belangrijk aan vonden en is er te weinig aandacht geweest voor de concrete ervaring van de respondenten in Nieuwleusen, waar de deelvraag over ging. In mindere mate geldt dit ook voor de andere deelvragen. Dit heeft de validiteit van het onderzoek geschaad.

Het bleek ook lastig om alle drie de voorgestelde aspecten van kerk zijn te bespreken in hetzelfde interview. Sommige aspecten kregen daardoor veel meer aandacht dan andere. De vierde deelvraag, over de lerende aspecten van gemeente zijn werd meestal ietwat geforceerd aan het einde van het gesprek geplakt. Er was toen al uitgebreid gesproken over de eredienst, kerk en gemeente en hoewel gevoelsmatig het gesprek ten einde liep was het nog nodig informatie te verkrijgen. Ook hierbij geldt dat er betere voorbereiding noodzakelijk van de gesprekken nodig was. Achteraf lijkt het beter om te werken met een meer omlijnde interviewstructuur, bijvoorbeeld half gestructureerd.

5.2 analyseproces

De interviews die zijn gehouden zijn getranscribeerd en geanalyseerd. In deze paragraaf wordt beschreven hoe bij de analyse te werk is gegaan.

5.2.1 Documentstudie

Voor de documentstudie is een analyse gemaakt van de ter beschikking gestelde documenten met behulp van topics uit levend lichaam (Brouwer, de Groot, de Roest, Sengers, & Stoppels, 2007). Zij beschrijven vier perspectieven om de geloofsgemeenschappen mee te beschrijven. Op basis van deze vier perspectieven en hun beschrijving in het genoemde boek is een onderverdeling gemaakt in verschillende sub topics die gebruikt zijn om labels aan te brengen in de documenten. Voor de helderheid zijn de gebruikte begrippen kort toegelicht voor hen die *Levend Lichaam* niet hebben gelezen.

- Context
 - De ecologie van de gemeente.
 - o Sociaal – geografisch (micro)
Locatie kerkgebouw en directe omgeving, stad/dorp.
 - o Breder geloofsgemeenschap (meso)
Plaatsing van de geloofsgemeenschap in landelijke verband.
 - o Cultuur en maatschappij (macro)
Invloed van maatschappelijke, economische, politieke, culturele processen
- Identiteit en cultuur
 - Twee begrippen die gezamenlijk worden gebruikt in *Levend lichaam*. Onder identiteit wordt verstaan dat wat de geloofsgemeenschap onderscheid van andere (geloofs)gemeenschappen, met cultuur als samenhang van waarden, normen, opvattingen en voorstellingen als belangrijkste dimensie van die identiteit.
 - o Huidig
 - o Gewenst
- Structuur
 - De organisatie van de beschikbare middelen
- Middelen
 - Bestaansmiddelen, zowel materieel (geld, goed, personeel) als immaterieel (imago, betrokkenheid, kwaliteit organisatie, spiritualiteit)
- Leiding

Deze begrippen zijn stuk voor stuk weer uit te splitsen in verschillende delen, zoals bij *context* wel gebeurt is. Omwille van de tijdsdruk is er voor gekozen hierin niet uitputtend te zijn. Het resultaat zal dan ook niet echt een diepteanalyse zijn, maar een meer algemene typering opleveren.

5.2.2 Interviews

Aangezien het gaat om een verkennend onderzoek was vooraf geen duidelijke lijst van labels opgesteld. De bedoeling was om te kijken wat er op basis van de gesprekken naar boven zou komen. Duidelijk werd dat in de interviews redelijk consequent aan de topiclijst is vastgehouden. Tijdens de analyse is er daarom voor gekozen om uitspraken van de respondenten in eerste instantie te labelen aan de hand van de topics van de interviews om daarna te kijken of binnen deze topics subtopics te maken waren. Daarbij is vooral aandacht geweest vooral opmerkingen die te maken hadden met een verschil in denk- of opleidingsniveau. Verder is gekeken naar andere zaken die opvielen in de gesprekken. Soms zijn deze ondergebracht in een poging tot label, waarna de daaronder verzamelde uitspraken werden geanalyseerd. Wanneer het label geen relevante data bleek te bevatten is het label weer verworpen.

Omdat het om een verkennend onderzoek ging is in de vraagstelling een brede benadering van *gemeenteleven* gekozen. Er is gevraagd naar vierende activiteiten, het sociale aspect en het lerende aspect van de gemeente. Bij analyse van de interviews bleek dat deze opzet mogelijk te breed is om tot echt concrete informatie te komen. Aangezien er veel gevraagd moest worden en er tegelijkertijd werd geprobeerd de duur van de interviews tot maximaal 5 kwartier te beperken lijkt er soms niet voldoende doorgevraagd en is daardoor lang niet altijd de gewenste diepte bereikt. Daarom zou het misschien beter zijn om bij herhaling van het onderzoek het thema op te knippen in verschillende deelonderzoeken, zoals bijvoorbeeld vierende activiteiten, en deze delen dieper uit te vragen. Wanneer het onderwerp toch in deze breedte wordt benaderd is het handig een interviewer te gebruiken die goed is voorbereid op een brede thematiek die goed kan inzoomen op relevante delen in het gesprek.

In eerste instantie zijn de transcripten gecodeerd aan de hand van de thema's uit de deelvragen: vieren, gemeenschap, leren. Vervolgens is binnen deze thema's gekeken naar mogelijke labels. Dat is niet in een poging gelukt maar vereiste wat zoeken en uitproberen. Uiteindelijk is daarbij de hieronder weergegeven codeboom tot stand gekomen. Vanuit deze labels zijn de uitspraken van de respondenten geanalyseerd.

- Vieren
 - o Ervaren gemeenschap
 - o Preek
 - Belang
 - Inhoud
 - Thema
 - Praktische preek
 - Vorm
 - Visuele hulpmiddelen
 - Structurele hulpmiddelen
 - o Predikant
 - o Muziek
 - o Diversiteit
- Gemeenschap
 - o Kerkelijke cultuur
 - Belangrijk aan kerk
 - gkv cultuur
 - o Participatie
 - o Informele contacten
 - o Opleidingsniveau
 - Ervaren verschillen
 - Waarden verschillen
- Leren
 - o Catechisatie en vereniging
 - o LEF
 - o Ervaren verschillen opleidingsniveau

5.3 Deelvraag 1

“Welk beeld kan van de gemeente te Nieuwleusen worden geschetst aan de hand van bestaande documentatie binnen de gemeente?”

5.3.1 Inleiding en bespreking documenten

Voor het beantwoorden van de eerste deelvraag is gebruik gemaakt van een documentstudie. Hiervoor zijn documenten gebruikt die door de gemeentepredikant op verzoek zijn toegestuurd. Vanwege de vertrouwelijkheid van een aantal van deze documenten kunnen deze niet als bijlage aan dit onderzoek worden toegevoegd. De ontvangen tien documenten zijn weergegeven in onderstaande tabel.

Document	Datering
Huisbezoekthema 2017: God op 1	21-09-2017
Bezinning huwelijk, samenleven, seksualiteit, echtscheiding, hertrouwen 2014 versie 2	30-09-2014
Advies moderamen inzake invulling predikantsplaats	31-03-2014
Voorstel liturgisch kader Kerkenraad 20 april 2015	31-03-2015
Analyse jeugdwerk februari 2015	12-02-2015
Advies van de Werkgroep Inventarisatie Bemensing Vacature GKV Nieuwleusen 05-02-2014	05-02-2014
Informatieboekje ten behoeve van de kerkenraad met diakenen van de Gereformeerde kerk (vrijgemaakt) Nieuwleusen versie 111018	10-2011
Samen op weg 2017	16-02-2017
Dromen van onze gemeente Op 27-02 versie 2	06-03-2017
Bakker J.C. Onderzoek (mini)wijk	23-04-2018

Opvallend is dat tussen deze documenten geen recent materiaal aanwezig is. Het meest recente document is de uitwerking van het huisbezoekthema van september 2017. Dit kan betekenen dat er geen actuelere stukken zijn, maar het kan ook zijn dat deze bewust niet zijn meegestuurd hoewel dat uitgaande van het contact met de predikant en de toch ook vertrouwelijke inhoud van hetgeen wel is toegestuurd niet waarschijnlijk lijkt. Het meest recente document is het onderzoek van theologiestudent J.C. Bakker, stagiair in Nieuwleusen, aangaande de kringstructuur. Dit document is dus niet afkomstig uit de gemeente zelf maar berust net als dit onderzoek op observaties van buitenaf. De aard en inhoud van de ontvangen documenten is divers. Opvallend is de afwezigheid van een centraal beleidsdocument, iets dat de documenten samenbind. Het informatieboekje ten behoeve van de kerkenraad schrijft voor dat de kerkenraad jaarlijks een beleidsplan opstelt maar deze is niet aanwezig. Volgens dit informatieboekje wordt er wel gewerkt aan een visie, maar dat is niet opgenomen, of er moeten wel recentere versies binnen de gemeente aanwezig zijn. Het document Dromen van onze gemeente wekt de indruk van een visievormend werkdocument te zijn wat steeds verder groeit door updates na ondernomen activiteiten. Het lijkt echter dat na maart 2017 hierin geen wijzigingen meer zijn doorgevoerd.

Op basis van deze documenten wordt hier een analyse gedaan van de gemeente op vier punten die zijn overgenomen uit *Levend Lichaam* (Brouwer, de Groot, de Roest, Sengers, & Stoppels, 2007).

5.3.2 Resultaten

Context

In de beschikbare documenten staat bijna niets beschreven over Nieuwleusen en haar inwoners. Van de groep waarvan dit het meest verwacht werd, de taakgroep Zending Evangelisatie Hulpverlening Toerusting (ZEHT), is geen apart beleidsdocument ontvangen. In de documenten wordt 'Nieuwleusen' regelmatig genoemd maar dan als referentie naar de eigen kerkelijke gemeente en de plaats in het landelijk kerkelijk bestel. Een korte typering is wel te vinden in een diagnose van knelpunten in de gemeente. Daarin wordt beschreven hoe bepaalde karaktereigenschappen die binnen de gemeente gesignaleerd worden ook deel uitmaken van de algemene dorpsmentaliteit: niet makkelijk over jezelf praten, conflicten vermijden maar wel mopperen, moeite met het tonen van kwetsbaarheid. Wel wordt de wens uitgesproken naar buiten zichtbaar te zijn, waarbij het dorp genoemd wordt.

Wat het meso niveau betreft behoort de gemeente van Nieuwleusen tot de classis Zwolle. Genabuurde kerk is de gkv gemeente van Dalfsen. Deze entiteiten worden alleen genoemd inzake allerlei regelingen, zoals kerkvisitatie en classisvergaderingen.

De beschrijving van de maatschappelijke context is vrij summier. Men is zich bewust van de veranderende maatschappij die vragen stelt aan geloof en kerk, en zich bewust van het feit dat men moet mee veranderen. Die veranderingen in de maatschappij worden evenwel niet beschreven.

Identiteit en cultuur

"Veel verlangens over hoe de kerk zou moeten zijn, zijn ook verlangens van hoe jongeren en ouderen zelf zouden willen zijn: open, liefdevol, kwetsbaar, uitnodigend en enthousiast christen. Het is onze uitdaging die kloof tussen ideaal en werkelijkheid kleiner te maken! Verandering moet daarom in de eerste plaats gezocht worden op geloofsniveau, en niet in een nieuw project hier, of verandering daar. Wij moeten in de eerste plaats leren om te spreken en te handelen vanuit ons geloof in Jezus."

Bij het bestuderen van de documenten ontstaat een beeld van een gemeente die op zoek is naar een identiteit en de wijze waarop deze handen en voeten kan krijgen. Op dit gebied biedt het document *Dromen over onze gemeente* het meeste inzicht. Dit is een werkdocument waarin een bezinningsproces wordt beschreven. De resultaten van besprekingen en actiepunten worden hier aan toegevoegd naarmate het proces vordert. Het document is duidelijk onaf: er zijn een aantal zaken niet uitgewerkt en er staan veel losse zinnen en suggesties in. Veelal kreten en actiepunten, maar weinig inhoudelijke doordenking. Sinds maart 2017 lijkt dit document niet meer bijgewerkt. Dit doet vermoeden dat het proces gestagneerd is.

De gemeente wordt in *Dromen over onze gemeente* getypeerd als een gemeente van doeners, waar de bereidheid om praktische dingen te doen groot is, maar bezinning, reflectie en visievorming een uitdaging vormen. Deze typering lijkt juist wanneer gekeken wordt naar de overige documenten. In het onderzoek van Bakker wijst deze op een gebrek aan visievorming rond de implementatie en uitvoering van het werken met kleine kringen. In het Informatieboekje voor de kerkenraad staat wel een kopje 'visie', maar met de vermelding dat deze nog niet bekend is en dat de bezinning is gestart in seizoen 2011/2012. Er staat wel een stappenplan bij om tot een visie te komen. In 2014 schreef de Werkgroep inventarisatie bemensing (WGIB) over een gebrek aan missie en visie om de gemeente richting te geven. Het *Dromen over onze gemeente* document is sinds maart 2017 niet meer bijgewerkt. Deze dingen wijzen erop dat de gemeente veel moeite heeft met het bepalen van een richting.

Kernachtig verwoord in *Dromen over onze gemeente* is het de droom van deze gemeente om 'een gemeente te zijn van Jezus Christus en te leven tot zijn eer.' Leden van de gemeente geven aan God op de eerste plaats te willen zetten in het persoonlijk en kerkelijk leven. Het hele document ademt een verlangen naar onderlinge verbondenheid, zowel tussen groepen als tussen mensen individueel,

waarin er ruimte is voor verschillen, zonder elkaar te verliezen. De gemeente heeft ook de wens om de jeugd bij de kerk betrokken te houden. Uit het advies van de WGIB, de analyse jeugdwerk 2015 en *Dromen over onze gemeente* blijkt echter dat er tussen dit verlangen en de praktijk nog een flinke kloof wordt ervaren. Er is in de afgelopen jaren veel gesproken met de gemeente over waar de knelpunten van de gemeente zitten en ook gekeken naar wat er moet gebeuren op allerlei terreinen. Daarbij valt het op dat er weinig 'geestelijke taal' wordt gebruikt, maar vooral actiepunten worden beschreven.

Structuur en middelen

De gemeente bestond op 30-09-2017 uit 795 leden. Op basis van bevolkingsaantallen de recentste gemeentegids van de gemeente Dalfsen is dan te berekenen dat 8,8% van de woonkern Nieuwleusen lid is van de vrijgemaakte kerk. In 2014 was 50% van de gemeente 30 jaar of jonger, een jonge gemeente dus. De gemeente heeft een eigen kerkgebouw in Nieuwleusen. Veel gemeenteleden zijn bereid om zich praktisch voor de gemeente in te zetten, hoewel ook een deel van de gemeente erg passief blijft. De gemeente beschikt over zowel menskracht als ruimte. Inzicht in de financiële situatie is voor dit onderzoek niet gegeven. In dienst van de gemeente staan een predikant, twee kerkelijk werkers en een koster.

Dagelijks bestuur van de gemeente is in handen van het moderamen breed als vertegenwoordiging van de kerkenraad breed. Kerkenraad en moderamen breed richten zich op 'bestuur en communicatie'. Daarnaast houdt de kerkenraad smal toezicht op 'leer en leven' en de diaconie op 'toerusting tot dienstbaarheid'. De kerkenraad stuurt drie clusters aan: gemeenteactiviteiten, beheer en gemeenteopbouw & eredienst. Onder elk van deze clusters zijn een aantal taakgroepen gegroepeerd die op hun beurt weer een aantal werkgroepen onder zich kennen. Taakgroepen zijn verantwoordelijk voor de continuïteit van processen aangaande hun taakveld, werkgroepen voor de uitvoering van concrete projecten met begin en eind daarbinnen.

Net als bij veel andere vrijgemaakte kerken is in de gemeente een (mini)wijk structuur ingevoerd, waarin onderlinge betrokkenheid en pastoraat vorm moeten krijgen om de predikant en ouderlingen te ontlasten. De resultaten zijn wisselend. Sommige wijken lopen goed, andere bijna niet.

Leiding

In 2013 en 2014 is er veel gesproken over de wijze waarop de ontstane predikantsvacature moest worden ingevuld. Daarbij is vooral gelet op het profiel en takenpakket van de nieuwe predikant, met inbegrip van de toentertijd actuele ontwikkelingen in de gemeente. De werkdruk van de predikant speelde hier een belangrijke rol. De WGIB presenteerde in februari 2014 een advies op basis van gesprekken met de andere predikant, de kerkenraad, diverse taakgroepen en individuele gemeenteleden, om de ontstane vacature te vullen met een predikant of kerkelijk werker die zich zou richten op de pastorale zorg aan de jongeren. Inmiddels zijn er twee kerkelijk werkers aangenomen die zich richten op het pastoraat.

In het *groene informatieboekje* staan allerlei zaken beschreven die de kerkenraad richting geven in verschillende situaties. Het betreft dan vooral procedures en handreikingen. Dit boekje beschrijft ook een de kerntaken van de kerkenraad: verkondiging, pastoraat, diaconaat en catechese. Deze zijn uitgewerkt tot een aantal speerpunten. Een aantal van deze speerpunten worden omschreven en praktisch gemaakt verderop in het boekje. Maar een punt als 'aandacht voor de jeugd' wordt in dit document verder weinig uitgewerkt.

5.3.3 Conclusie

Samengevat wekt deze gemeente op basis van de ontvangen documenten de indruk van een traditionele gemeente volgens gereformeerd vrijgemaakt model, in transitie. Door moderne

ontwikkelingen in zowel maatschappij als christelijke cultuur ziet de gemeente zich genoodzaakt tot veranderen, want men ziet veel ontevredenheid en er lopen mensen weg. Maar in dat proces van verandering naar een moderne, vrijgemaakte kerk met een eigen 'Nieuwleusens' gezicht loopt zij vast. Jarenlang heeft men gehandeld volgens bekende en vastgelegde kaders. Het *Groene informatieboekje* voor de Kerkenraad is hiervan het beste voorbeeld. Het staat vol met procedures en regelgeving met het oog op verschillende situaties, maar er staat bijna geen visie of doordenking is over bijvoorbeeld wat voor gemeente men wil zijn of hoe christelijk leiderschap eruit ziet. Geestelijke taal ontbreekt in veel documenten. Ook wanneer er gezocht wordt naar een droom voor de gemeente worden vooral actie- en aandachtspunten beschreven. Men wil bijvoorbeeld Gods liefde doorgeven, maar beschrijft niet hoe Gods liefde eruit ziet, wat dat betekent, waarin die ervaren wordt. Mogelijk wordt deze kennis verondersteld, maar het kan ook zijn dat men niet de taal heeft om daar uiting aan te geven.

De gemeente weet dat haar kracht ligt in uitvoering en aanpakken. Tegelijk wordt in het transitieproces waarin de gemeente zich bevindt duidelijk dat alleen doen niet genoeg is. Meermaals is in de afgelopen acht jaar aangegeven dat er aan visievorming gedaan moet worden, maar het lijkt alsof dit telkens stagneert. Er zijn veel doeners, maar te weinig denkers in de gemeente, die een dergelijk proces kunnen trekken en begeleiden, of geïnspireerd buiten de bestaande kaders kunnen denken.

De vertwijfeling van de gemeente uit zich in gevoelens van onverbondenheid. De jeugd moet er bij gehouden worden want die zoeken ergens anders hun kerk wel. Er wordt gemopperd op vernieuwende en behoudende sentimenten. Men wordt bang om elkaar te verliezen maar kan ook de samenhang niet vinden. In een gemeente van bijna 800 personen kan het ook niet anders dat er een pluriformiteit van opvattingen bestaat over wat en hoe de kerk zou moeten zijn. Deze onverbondenheid wordt in de hand gewerkt door de plattelandscultuur: men praat niet makkelijk met elkaar over de binnenwereld en het eigen gevoel, maar uit de gevoelde onrust wel. Dat wekt wrevel in de hand.

De gemeente beschikt over voldoende middelen, maar zal vorm moeten gaan geven aan de manier waarop deze ingezet gaan worden. Ook hier kan een totaalvisie helpend zijn.

Zo zien we het beeld van een zoekende gemeente ontstaan, die ervaart hoe lastig het is om in die positie te verkeren. Toch hoeft dit niet als uitgesproken negatief ervaren te worden, hoewel die indruk misschien wel ontstaat. Ook de onplezierigheid en de zorgen zijn onderdeel van een noodzakelijk proces voor gemeenten die zichzelf willen hervinden. Alleen moet men wel een zeker momentum behouden en dat lijkt op basis van deze documenten niet het geval.

5.4 Deelvraag 2

“Hoe ervaren lager opgeleide gemeenteleden de vierende activiteiten van de gemeente?”

5.4.1 Inleiding

Tijdens de bespreking van dit onderwerp is eigenlijk alleen de eredienst besproken. Er zijn geen aanwijzingen dat de gemeente nog andere vierende activiteiten, zoals bijvoorbeeld een praise-avond, heeft. Alle respondenten gaven aan geregeld naar de kerk te gaan, minimaal eenmaal per zondag en meestal bij de eigen gemeente. De twee jongste respondenten hebben een relatie in een andere stad en gaan af en toe daar naar de kerk, een andere respondent bezoekt af en toe diensten van een evangelische gemeente in een grote stad in de buurt. Ondanks dat komen bezoeken alle respondenten met regelmaat de diensten in Nieuwleusen en probeert men minimaal een keer per zondag te gaan. Op een na zijn alle respondenten opgegroeid in de vrijgemaakte kerk. Die ene respondent komt uit een kerk uit Nieuwleusen met een hoogkerkelijk karakter en heeft zich na enige omzwervingen bij de vrijgemaakte kerk gevoegd.

5.4.2 Resultaten

De resultaten over het ervaren van de eredienst worden hieronder in verschillende deelonderwerpen uiteengezet. Hierbij worden eerste één of meerdere kenmerkende uitspraken van respondenten weergegeven, gevolgd door een analyse daarvan.

Ervaren gemeenschap rond de eredienst

“Van een eredienst zit hem voor mij ook heel erg in de tijd na een kerkdienst. Het ontmoeten van de gemeenschap, een praatje maken met mensen, en natuurlijk kom ik de mensen tegen die ik naast de kerk ook veel spreek, ja dat is zo. Maar dan ben je er wel, dan voel je nog wel echt dat gevoel van gemeente zijn. En daar haal ik vaak meer uit als een kerkdienst zelf.”

“...maar ook wel het samenzijn toch wel. Toch in de week van he doordeweeks ben je druk en toch even een moment van rust zondagsmorgens, naar de kerk gaan, ik denk dat dat het ook is. Ja toch wel. Dus meerdere elementen dan voor mij. Rustpunt. Ja toch wel elkaar opzoeken, stukje bezinning. Ja. Ik denk dat dat het is”

“Nee, nee dat je zegt van eeh, het gaf me altijd wel weer een goed gevoel, he dan zeg je van en dan wil ook niet altijd dat het dan in de preek zit, he want zelf ben je ook wel een keer slecht of brak of eeh he, maar je gaat met de zegen weer op huis an, of je hebt weer eens iemand gesproken of eh nou iemand eh even nou ja aangesproken. Dus eh erediensten, het ontmoeten, en daar moet wat van uit gaan. Dat vind ik wel.”

Bijna alle respondenten geven aan dat het ervaren van de gemeenschap van de kerk een factor is bij de zondagse kerkgang. Dit wordt alleen niet expliciet gevonden bij de koster. Dat wil niet zeggen dat het voor hem niet belangrijk is, maar door zijn werk is zijn ervaren van gemeenschap vermoedelijk minder gebonden aan de zondag dan voor mensen die doordeweeks minder in de kerk aanwezig zijn. Het ervaren van de gemeenschap ligt voor sommigen in het gezamenlijk beleven van geloof tijdens de dienst, voor anderen meer voor de ontmoeting ervoor of erna. Het kan ook per persoon per zondag verschillen afhankelijk van de staat waarin hij of zij in de kerk zit. De ene keer was er meer beleving bij de inhoud van de dienst, de andere keer bij de ontmoeting van gemeenteleden. Er kunnen dus verschillende redenen zijn om de kerk te bezoeken en wanneer het ene tegenvalt heb je het andere er nog. Dit kan natuurlijk wegvallen voor mensen met minder contacten in de gemeente. Deze respondenten hadden allemaal wel een taak of functie in de gemeente, wat vaak meer contacten met zich meebrengt.

Preek

“Waar je het meeste mee hebt? ...vaak is dat toch wel de preek ja, dat is toch de preek dan denk je van nou, he, daar gaat het over... ...maar ja, dat is wel de hoofdrolspeler, de preek zeg maar, ja.

Bijna alle respondenten noemen de preek het belangrijkste onderdeel van de eredienst, hetgeen op zich niet verwonderlijk is in een kerk van gereformeerde signatuur, waar vanouds de woordverkondiging als centraal onderdeel wordt gezien. Geen van de respondenten is uitgesproken negatief over (delen van) de erediensten in Nieuwleusen en ook niet over de preek, maar er zijn wel tal van voorkeuren en verbeterpunten genoemd. Er kan onderscheidt gemaakt worden tussen de inhoud van de preek, de presentatie van de preek en de rol van de predikant. Dat is een complexe combinatie van factoren. Een minder charismatische predikant kan een goede preek neerzetten wanneer hij aandacht besteedt aan bijvoorbeeld visuele ondersteuning. Een aansprekend onderwerp met een begaafd verteller heeft dat veel minder nodig. En ook wanneer alle drie de factoren *in orde* zijn kan een preek alsnog niet landen als de toehoorder brak is. Ze kunnen wel helpen de focus beter te behouden. Hieronder worden achtereenvolgens de inhoud van de preek, de presentatie van de preek en de rol van de predikant besproken.

“Inhoudelijk denk ik wel dat ik er wel heel vaak wat uithaal maar het zou iets meer eeh een actievare aansporing mogen wezen dus, een kerkdienst is vaak wat passief, en dan je hebt er niet altijd de rest van de week wat aan. Want dan wordt er vaak wel gezegd dat er dat dan dat we die kerkdienst dan in de week met ons meenemen maar, een echte actieve aansporing tot bijvoorbeeld evangelisatie, handvaten geven aan hoe je zoiets zou doen, ja dat ontbreekt voor mij maar ja dat past niet zo goed in de vrijgemaakte kerk.”

“...En wat voor mij ook belangrijk is, is toch een preek met een boodschap erin, maar ook een eeh, en ik denk dat daar best wel, toch wel de generatie van mij dan met jonge kinderen, best wel mee worstelt van ja hoe hoe vlieg je bepaalde situaties aan in de opvoeding, en kun je dan ook vanuit de Bijbel, en ook een handreiking... ...maar wat ik dan mis, en dat is wat ik wel meer mis bij predikanten is eehm ja meer een handreiking.”

“Maar wat ik wel belangrijk vind is een stukje bijbeluitleg erbij houden. Kijk een verhaal van twintig minuten houden kan iedereen, maar blijf wel die verbinding leggen naar de Bijbel en leg dat ook uit.

Wat precies het thema van een preek is verschilt per persoon, iedereen heeft daar zijn voorkeuren in en individuele respondenten noemen uiteenlopende thema's wanneer naar hun voorkeuren wordt gevraagd. Maar vrijwel alle respondenten geven aan dat ze het belangrijk vinden dat de preek wordt verbonden met het dagelijks leven. Daarbij is ook de verbinding met de Bijbel heel belangrijk. Hoe heeft de Bijbel iets te zeggen over het leven nu, hoe werkt dat precies? En hoe past dat in de ervaren praktijk? Bijbels onderwijs dat relevant gemaakt kan worden voor het leven van elke dag heeft een duidelijke voorkeur. In Nieuwleusen en bij de eigen predikant wordt dit niet altijd gevonden. R3 gaf een voorbeeld van een actuele en aansprekende preek door een gastpredikant en R5 gaf de handreiking voor het dagelijks leven ook wel bij andere predikanten te missen.

Het kan zijn dat iemand met een praktijkopleiding meer moeite heeft om van een theologisch zwaardere preek naar het dagelijks leven te abstraheren dan een hoger opgeleide, maar dat kan binnen dit onderzoek niet worden vastgesteld. De verwachting is wel dat het abstractievermogen niet toeneemt naarmate mensen een lager opleidingsniveau hebben dan deze respondenten. Een preek die eenvoudig vertaald kan worden naar de eigen praktijk zal voor hen gemakkelijker te verwerken zijn.

“Je kunt gewoon sowieso al beter van nou waar gaat het ongeveer over, omdat een dag van tevoren wordt op Facebook aangegeven van nou hier gaan we het over hebben en dan denk je van ohja dan kan ik daar alvast iets over opzoeken, of je denk van nou ja misschien leuk om heen te gaan. Dat vind ik al heel fijn.”

“Omdat ik dyslectisch ben vind ik dus eh lezen en dergelijke heel erg lastig en is mijn spanningsboog best kort. Dus als ik 20 minuten naar een dominee moet gaan luisteren en er gebeurt tussendoor niks dan vind ik dat heel lastig.”

“...maar ik heb heel veel dingen nodig, maar dat komt omdat ik een plaatje in mijn hoofd heb en dan, en dat zou ik het ook leuk vinden in de preek gewoon wat plaatjes en uitleg vanaf de beamer. Het hoeft geen stripverhaal te zijn maar...”

“He maar soms als je een dominee hebt die leest, he nou als die dan bijvoorbeeld wat heeft met eh met eh een filmpje of een paar plaatjes, dan kun je er beter bij blijven zeg maar.”

Alle respondenten zeggen wel iets over het gebruik van visuele en structurele hulpmiddelen, dat het volgen van de preek makkelijker maakt. Daarbij moet worden opgemerkt dat de jongste twee respondenten allebei dyslexie hebben en daardoor moeite met lezen en concentreren. Het toekennen van dit label is iets wat in de laatste jaren gebruikelijker is geworden in het onderwijs, wat het niet verwonderlijk maakt dat oudere gemeenteleden dit mogelijk niet als zodanig bij zichzelf herkennen. R4 geeft aan een beelddenker te zijn, wat hem problemen oplevert met het schrijven van zinnen en het verwerken van gelezen tekst. Voor hen zou het gebruik van visuele hulpmiddelen nuttig zijn, maar ook andere respondenten geven aan dit prettig te vinden. Hierbij wordt het gebruik van plaatjes, een filmpje of steekwoorden op de beamer genoemd. Maar ook aanpassingen in de structuur kunnen helpen de preek beter te volgen. Onderbrekingen die de preek opdelen in kleinere en behapbaardere stukjes, van te voren weten welk onderwerp er behandeld gaat worden en een beperkte lengte worden hier genoemd.

Van de respondenten waren er vier die aangaven moeite te hebben met lezen of er niets mee te hebben. De andere twee lazen wel af en toe in hun vrije tijd. In de kerk wordt met het schriftlezen en de preek een beroep gedaan op vooral talige vaardigheden: tekstbegrip en luistervaardigheid. Dat is niet iedereen gegeven en niet iedereen heeft er dezelfde affiniteit voor. Voor sommigen is het een grote uitdaging vanwege taal gerelateerde stoornissen. Hoger opgeleiden zijn vanuit hun opleiding wellicht meer gewend om geschreven tekst te analyseren en hoorcolleges te volgen maar op de lagere schoolniveaus is dit veel minder aan de orde. Maar ook de respondent die havo heeft gedaan en kort op het hbo heeft gezeten, daarmee het meest voorgesorteerd om hoogopgeleid te worden, gaf aan meelesen met de preek prettig te vinden. Ook hier is de verwachting dat bij mensen die lager opgeleid zijn dan de respondenten de affiniteit met geschreven tekst en gesproken tekst in een preek niet veel hoger zal zijn. Door het gebruik van visuele ondersteuning en structurele aanpassingen kan de preek zou de preek wellicht voor de groep mensen met minder taalaffiniteit toegankelijker kunnen worden.

“...sommige dominee's die boeien gewoon, die preken vanuit het hart, nou en dat pak je dan ook direct, daar ga je in mee. he maar soms als je een dominee hebt die leest, he nou als die dan bijvoorbeeld wat heeft met eh met eh een filmpje of een paar plaatjes, dan kun je er beter bij blijven zeg maar. He dat verschil heb je dan wel. ja. De ene boeit wel meer als de ander. Ja.”

Sommige predikanten hebben ‘het’, andere hebben ‘het’ minder. Wat precies de x-factor is voor predikanten is moeilijk de vinger achter te krijgen. Zoals hierboven beschreven is het gevoel bij een preek afhankelijk van verschillende factoren. Er is geen eenduidig beeld onder de respondenten van wat een succesvolle predikant maakt, maar er ontstaat wel een beeld van een predikant die moderne middelen weet te gebruiken en betrokken is op zijn verhaal, bijvoorbeeld door middel van humor of door persoonlijke ervaringen er bij te betrekken.

Er is vrij weinig gezegd over de eigen gemeentepredikant, dominee Kooij, maar daar is ook niet nadrukkelijk naar gevraagd. Een respondent was wel tevreden over de manier waarop hij vanaf de kansel verschillende groepen in de kerk aansprak. Mogelijk is hij wanneer hij preekt toch ook meer een predikant tussen andere predikanten, die wanneer men gevraagd wordt naar preken in het algemeen niet bijzonder opvalt. Soms goed, soms wat minder maar over het algemeen best.

Muziek

“Ik vind het eeh in de kerkdienst zelf vind ik het fijn als je echt merkt dat er bijvoorbeeld tijdens een lied echt eeh God aanwezig is, dat kan ik soms heel sterk voelen. En eeh dat vind ik ontzettend gaaf. En dat kan bij een praisenummer zijn maar dat kan ook gewoon bij een lofpsalm wezen, dan maakt voor mij niet uit maar op het moment dat ik verbondenheid voel in de muziek dat kun je ook merken in de kerk want soms wordt er ineens uit volle borst gezongen, of bij een heel mooi prachtig oud lied of bij een heel mooi nieuw lied ja dat kan me echt raken

“Nee nee kijk ja wat wat is voor mij een goeie dienst, dat ik een goeie mix heb van liederen en opwekkingsliederen vind ik belangrijk. Is het teveel psalmen ben je me ook kwijt, is het teveel opwekking ben je me ook kwijt. Ja omdat ik toch meer zoiets, omdat ik daar in de kerk zit, en we zitten daar in een groter geheel met verschillende achtergronden, dus die mix moet goed zijn. Dus die verhouding moet goed zijn.”

“Sela vind ik ook wel heel mooi, maar ook wel eh ja, het herhaalt ook teveel. He dus dat je, daar kom je nou, in het begin is het mooi en op een gegeven moment denk je oh ja, dan moet je weer heel veel herhalen, weet je. Dan zeg je van nou dat is ook wel eens weer jammer, want op zich psalmen zijn ook wel heel mooi.”

In de gemeente worden verschillende soorten liederen gezongen: Psalmen, Opwekking, Sela. De respondenten hadden privé uiteenlopende muziekmaken en de meesten luisterden thuis of onder werktijd zowel christelijke als seculiere muziek. De jongere respondenten geven wel een voorkeur aan de wat nieuwere muziek, en dat zou wel wat meer mogen, maar kunnen ook goed meekomen wanneer er psalmen worden gezongen. Bijna alle respondenten gaven aan het belangrijk te vinden dat er verschillende soorten liederen werden gezongen, zowel wat ouder als nieuwere muziek, zodat er voor elk wat wils is. Er zijn wel persoonlijke voorkeuren en meningen maar men beseft dat een ander daar anders in kan staan. Dat geeft wel blijk van een zeker gemeenschapsgevoel in de dienst, men zit er niet alleen voor de eigen beleving maar denkt ook aan die van anderen. De balans zou nog wat beter kunnen volgens sommigen en verschillende groepen in de gemeente zouden elkaar nog wat meer tegemoet kunnen komen. Daarbij is het frappant dat een respondent uit de oudste categorie zegt dat de progressievere gemeenteleden de wat behoudender leden niet moeten vergeten en dat respondent uit de jongste categorie zegt dat er wat meer ruimte moet komen voor het progressieve geluid van de jeugd. Beide respondenten geven echter ook aan dat er balans moet zijn.

5.4.3 Conclusie

Zoveel mensen zoveel wensen. Over het algemeen lijken de ervaringen van de groep respondenten met betrekking tot de vierende activiteiten divers maar gematigd positief. Van uitgesproken enthousiasme lijkt ook geen sprake. De ene dienst bevalt beter dan de andere, de ene predikant bevalt beter dan de andere, maar echt negatief is men ook niet. Bijna alle respondenten zijn ook in de vrijgemaakte kerk opgegroeid, dus gewoonte zal ook zeker een factor zijn, en de respondent die is opgegroeid in een andere kerk heeft bewust voor deze gemeente gekozen. Over het algemeen gaat men wel naar de kerk. De preek wordt gezien als het voornaamste onderdeel van de dienst, maar men geniet ook van de muziek en het samenzijn als gemeente. Zo is er voor iedereen wel wat te vinden. Daarbij moet wel worden vermeld dat allen zich ook via een taak of functie aan de kerk verbonden weten. Men is actief lid en weet zich verbonden met de gemeente, dat kan gevolgen hebben voor de beleving van de kerkgang. Een minder betrokken lid zonder functie ervaart dit mogelijk anders. Meest opvallende constatering is ten eerste de blijk van gemeenschapszin in de beleving van de diensten en de liturgische invulling daarvan en ten tweede het gebruik van visuele en structurele hulpmiddelen. Over het algemeen lijkt er wel ruimte voor zowel progressieve als behoudende geluiden maar dat ligt er ook aan wie je het vraagt. Sommigen menen dat er nog wel wat meer balans in mag komen. Problemen of wederzijds onbegrip rond opleidingsniveau lijkt hierin geen rol te spelen. Wel lijkt muziek toch steeds de voornaamste deler hierin.

Wat betreft het gebruik van hulpmiddelen lijkt er nog wel zeker winst te behalen in het belang van alle opleidingsniveaus. Alle respondenten geven iets aan wat het volgen van het meest centrale deel van de dienst voor hen makkelijker maakt of zou maken. Over het algemeen zijn dit praktische aanpassingen die een preek aantrekkelijker maken voor mensen die minder talig zijn aangelegd. Het kan voor een gemeente ook interessant zijn om eens te kijken naar de prevalentie van dyslexie en verwante problematiek in de gemeente en welke aanpassingen gedaan zouden kunnen worden om de preek voor deze groep aantrekkelijker te maken.

5.5 Deelvraag 3

Hoe ervaren laagopgeleide gemeenteleden het gemeenschapsaspect van gemeente zijn?

5.5.1 Inleiding

Onder de deelvraag over gemeenschap zijn vele soorten gesprekken mogelijk. Zoals eerder aangegeven hebben alle respondenten een functie of ambt binnen de gemeente. De twee jongste respondenten volgen een opleidingstraject tot LEF coach. LEF is het jongerenprogramma van de gemeente. Het heeft iets van een talentontwikkelingsprogramma waarin jongeren die in hun jeugdgroep het voortouw nemen en gesprekken sturen wordt gevraagd om dit traject van vier jaar te volgen. Beide respondenten zijn gevraagd voor dit traject. Van de andere vier respondenten zijn drie actief in de kerkenraad. Zij gaven aan het ambt te zien als een verantwoordelijkheid die meekomt met het lidmaatschap van de gemeente. Dit betekent overigens niet dat ze het niet mooi vinden om te doen.

Alle respondenten hebben wel informele contacten in de gemeente. Vriendschappen, sportgroepjes en andere soorten informeel contact worden regelmatig beleefd. Dit kan te maken hebben met hun betrokkenheid en inzet bij de gemeente. Wie investeert krijgt eerder terug.

De resultaten worden besproken in een aantal thema's. Eerst worden opmerkingen over de algemene cultuur in de gemeente besproken, vervolgens naar het ervaren van verschil tussen verschillende opleidingsniveaus en de wijze waarop deze verschillen gewaardeerd worden.

5.5.2 Resultaten

Kerkelijke cultuur

"De basis is natuurlijk dat als je alles maar goed geregeld hebt en alles maar goed gekaderd is en duidelijk is dan is het wel een keer prima. Dan kun je prima in God geloven. Nou ook dat is wel in kentering binnen de gkv. Dat dat wel wat meer losgelaten wordt en wat meer richting de beleving gaat en meer echt richting het evangelie gaat. Evangelie van verlossing en bevrijding."

"...Dat ambt het is wel heel mooi maar die regelgeving, dan was ik ook scriba enzo en ik denk van nou daar liep je gewoon in vast. Dan zeg je van nou dat is ook allemaal niet wat het moet ook wat makkelijker, geloven vanuit je hart. Die blijheid en die positiviteit weet je niet? Dat moet je hebben. Nou en dat zie je best wel in sommige dingen wel weer terug."

De oudere respondenten constateren met een zekere tevredenheid dat de strakke en overgereguleerde cultuur van de vrijgemaakte kerk van een aantal jaren terg wat aan het wegvallen is. R2 noemt als voorbeeld de avondmaalsbriefjes die soms op zaterdagavond nog gefaxt moesten worden vanaf de andere kant van Nederland. Ook het feit dat de kerkenraad besluiten nam die van bovenaf werd opgelegd werd beklemmend ervaren. Het wegvallen van het absolute karakter van dit soort kaders en regels maakt dat de respondenten zich vrijer voelen.

Wat is belangrijk aan de kerk?

"Dat je er samen bent en dat de neuzen zoveel mogelijk dezelfde kant op staan voor het doel dat je gewoon bezig bent met je geloof... ... Zonder ruzie en zonder morren, dat zou een hele mooie kerk wezen. He, daar moeten we nou nog op wachten maar, maar dat vind ik wel het mooiste van de kerk, dat je mekaar kunt compromis doen."

"Nee dat is een stukje openheid, maar ook gewoon eeh, ja toch een ja, een stukje oprechtheid, maar echt gewoon omzien naar mekaar. He en nou weet ik ook wel dat dat, dat lukt nooit op deze wereld dat het helemaal honderd procent gaat, maar we moeten we het streven hebben zeg maar."

“Zoals ik een kerk graag zou zien is dat je een eenheid hebt. Dat je echt kunt leven als bruid van Christus en met die eenheid bedoel ik dat je net zoals wij hier zeg maar bijna 800 man, dat wij en hetzelfde doel hebben en dezelfde manier hebben om daar naartoe te leven.”

Opvallend is dat de oudere respondenten vooral verwijzen naar de gemeenschap als het belangrijkste. Uit de jongste categorie geeft een respondent aan dat het belangrijkste is dat je jezelf kan zijn. De andere respondent uit deze categorie geeft aan dat men de kerk ook buiten de kerk kan vinden en dat het belangrijk is dat er mensen om je heen zijn met wie je dat kan vinden. Het verschil tussen deze twee jongeren vindt mogelijk zijn oorzaak in hun achtergrond: de ene is in een andere kerk opgegroeid en heeft bewust voor deze gekozen, de andere is in de gkv Nieuwleusen opgegroeid.

De oudere respondenten beseffen zich goed dat de ideale kerk hier nog niet bereikbaar is, en dan men door te geven en nemen elkaar moet proberen te vinden.

In de gesprekken kon het idee dat de kerk iets in evangelisatie te doen zou kunnen hebben niet terug. Wel werd dat genoemd als element van het persoonlijk christen zijn maar de verbinding met de gemeenschap werd daarbij niet gelegd. Mogelijk kent de gemeente geen evangelisatieproject vanuit de kerk in eigen dorp, of wordt bij evangelisatie toch eerder aan de zending gedacht.

Ervaren verschillen tussen praktisch en theoretisch opgeleide personen

In het onderzoek is gevraagd naar ervaringen waarin een verschil in opleidingsniveau een rol speelde.

“Ja. En dan ik heb ook in meerdere groepen gezeten eerder, en in die andere groepen was het dan ook wel dat een paar universiteit deden en een paar niet, en dan zag je ook wel van eehm, die van de universiteit die denken wat moeilijk. Dan heb ik zelf van ok doe niet zo moeilijk, denk gewoon even zo en zo. Maar ja, dan moet je toch weer even denken van hoe ga ik dat uitleggen enzo”

“Op het moment dat ze met je praten maken ze niet die vertaalslag om het duidelijk te maken voor ons. Ze gebruiken heel veel termen en begrippen die je in het hbo leert waar wij nog nooit van gehoord hebben... dat is voor hun gesneden koek en voor ons absoluut niet, en zij praten er dan over eeh alsof dat heel normaal is en als je dat niet weet, ja dat kan eigenlijk niet want dat hoort iedereen gewoon te weten. Nou en zulke mensen ja die blijven er ook gewoon altijd bij zitten, ja en daarin merk je wel verschil.”

“Ik zit nu ook sinds een eeh, twee jaar in de kerkenraad van Nieuwleusen als ouderling en eeh, dan vind ik het toch wel lastig om dat eeh met een met een clubje wat hoger opgeleiden om daar op niveau te blijven denken.”

“... iemand spreekt uit de praktijk zeg maar, he vanuit een praktische gedachte, eehm, terwijl dat best wel verhelderend kan zijn hoor, maar je hebt ook mensen ja die zijn meer onderlegd dus die spreken op een andere manier. Die kunnen het misschien wel wat beter allemaal onder woorden brengen, kunnen het ook misschien wat meer toelichten, eeh ja, terwijl iemand die praktisch opgeleid is heeft dat gewoon veel minder. Die heeft meer zoiets van dit is het en zo is het en zo gaat we het doen.”

“...iemand die hoger geschoold is, en die zit ook vaak in een directeursfunctie of in een andere praatfunctie, die pakt dat gewoon veel makkelijker op. he die wordt preses, of die leest dan preek, zeg maar, die pakt dat makkelijker op en dat vind ik ook goed, dat is ook mooi zo.”

Bijna alle respondenten hebben wel ervaringen in de kerk waarin zij aangeven verschil te merken tussen mensen met een theoretische en praktische opleiding. De verschillen die men benoemt bevinden zich vooral op het punt van taal en begrip. Men ziet dat mensen met een meer theoretisch georiënteerde opleiding eerder in een leidinggevende rol stappen en hun verhaal misschien makkelijker kunnen doen. Ook kan er in de communicatie kennelijk wel verwarring ontstaan over bepaalde begrippen of wordt er door hoger opgeleiden een bepaalde voorkennis verondersteld. Men kan niet altijd meekomen in het gesprek of men begrijpt elkaar niet. De verwachting is dat wanneer het opleidingsniveau lager is deze verschillen groter zullen worden.

Wel lijkt het erop dat er een bepaalde assertiviteit nodig is om dit verschil te gaan overbruggen. Het kan moeilijk zijn om toe te geven dat je iets niet begrijpt, en aan de andere kant hebben hoger opgeleiden niet altijd de gevoeligheid om te merken dat de lager opgeleide gesprekspartner het niet begrijpt. Vragen of de ander het snapt kan ook ongemakkelijk voelen. Daarmee kan men het gevoel krijgen zichzelf te verheffen en de ander te vernederen door te twijfelen aan het begripsniveau van de ander. Uit de voorbeelden die de respondenten geven blijkt een verband tussen de wijze waarop met het verschil wordt omgegaan en hun zelfverzekerdheid en assertiviteit. Een van hen vroeg bijvoorbeeld een week later alsnog wat de ander had bedoeld en vond het een leerzame ervaring. Zij typeerde zichzelf als iemand die op de voorgrond treedt. Een andere respondent die aangaf meer moeite te hebben om mee te komen met hoger opgeleiden typeerde zichzelf als onzeker. Het zijn geen verschillen die onoverkomelijk zijn wanneer beide partijen aandacht schenken aan hun onderlinge communicatie.

Twee respondenten benoemden de ervaringen van een familielid of kennis met betrekking tot dit onderwerp. Een heeft een vriendin in Zwolle die er binnen haar eigen gemeente niet tussen kwam vanwege haar lage opleidingsniveau. Een ander noemde een voorbeeld van zijn lager opgeleide broertje, die is overgegaan naar een andere gemeente, waar hij meer mogelijkheid kreeg zich in te zetten voor de gemeente. Hij had ervaren dat binnen de gkv de dingen aan een bepaalde standaard moesten voldoen en hij daardoor geen ruimte kreeg.

Waarden verschillen tussen praktisch en theoretisch opgeleide gemeenteleden

“Er wordt vaak gezegd een kerkenraad die bestaat uit onderwijzers zeg maar, en boeren. En samen hebben ze een goeie kerkenraad. En dan zijn ze het niet eens met mekaar, maar ze kunnen toch een paadje lopen wat voor de kerk goed is om het zo maar te zeggen.”

“Ik denk dat dat iets is wat ik ongelooflijk tof vind aan de gemeente waar ik nou zit eehm en ik ben de LEF coach, ik heb dan een praktijkopleiding gedaan en zo zijn er nog een paar, maar er zijn ook mensen die hebben hbo gedaan en eeh eeh heel veel zijn dan best sterk op het vlak van management... .. zij proberen het voor ons, hun denkbelden hun manier van denken proberen zij voor ons te vertalen om het duidelijk te maken, en wij proberen vanuit onze kant weer het signaal van eh praktijkopgeleide jongeren, waar, wat houdt hen bezig, waar zijn zij druk mee, dat kunnen wij naar hun toe vertalen. En dat maakt ons samen ongelooflijk sterk denk ik.”

“En ik denk dat je dat soort dingen ook gewoon zoals ik het nu ook gewoon zo benoem, dat je dat ook gewoon zo kunt vertellen. Van jongens we zitten hier, van praktisch opgeleid tot hoogopgeleid, maar heb respect voor elkaar en je mag zijn wie je bent, in al je eenvoud en in al je intelligentie. Nou en daarom eeh. Ja ik denk dat daar eeh nog wel wat te halen is... Maar ervaar ik dat als lastig en moeilijk, nee dat ervaar ik niet.”

“...dat ik ook mensen met een hoger niveau nodig heb om mij te kunnen tillen, om mij wat dingen uit te kunnen leggen wat dingen wijs te kunnen maken, weet je, maar ik vind het mooi om mensen die een bepaald niveau hebben die vast zitten in een bepaald denkpatroon, dat je die een beetje kunt losweken door iets gewoon simpels vanuit de praktijk te kunnen aanbieden.”

De verschillen tussen praktisch en theoretisch opgeleiden worden door sommigen af en toe als lastig ervaren maar worden over het algemeen positief gewaardeerd. Het verschil maakt niet dat gemeenteleden niet met elkaar door een deur kunnen. Respondenten geven aan dat ieder zijn taak en talent heeft gekregen en hebben er vrede mee dat een ander dan misschien wat meer op de voorgrond treedt. Ook geeft men aan van elkaar te kunnen leren. Beide groepen worden gezien als gelijkwaardig, en elk heeft zijn eigen bijdrage te leveren. Ze kunnen elkaar juist aanvullen waar dat nodig is, mits men elkaar natuurlijk begrijpt en bereid is om de compromis te zoeken wanneer er echt verschil van mening is.

Een aantal van de respondenten maken ook deel uit van verschillende informelere groepjes in de kerk, bijvoorbeeld een sportclubje of een club die samen een karakterweekend van de 4^e musketier heeft gedaan. Deze groepen hebben wat opleidingsniveau betreft gemengde samenstellingen. Aangegeven

wordt dat gedeelde interesse de verschillen overstijgt, en wanneer men elkaar open en ontspannen spreekt er goeie gesprekken en vriendschappen ontstaan, zowel bij de sporters als bij de musketiers. De verschillen in opleidingsniveau hoeven dus niet belemmerend te zijn wanneer men het gezamenlijke ontdekt.

5.5.3 Conclusie

Omdat er in de interviews te weinig aandacht is besteedt aan deze deelvraag is het moeilijk om hem te beantwoorden. Er is aandacht besteedt aan de ervaren verschillen tussen verschillende opleidingsniveaus, maar bij te weinig respondenten is gevraagd hoe ze de gemeenschap van de kerk in Nieuwleusen zelf ervaren.

Er kunnen wel een aantal andere conclusies getrokken worden. Alle respondenten zijn actief in de gemeente en lijken hier ook rendement uit te halen wat betreft voor hun persoonlijke contacten. Zowel formeel als informeel hebben zij banden met de gemeente. De kwaliteit van de gemeenschap wordt belangrijk gevonden en men is blij dat ten opzichte van een paar jaar terug de kerkelijke kaders wat losser zijn geworden. Over het algemeen maakt men een tevreden indruk, hoewel er altijd wel wat te verbeteren zal zijn.

Hier is wel aansluiting te vinden met de trend in de theologie, namelijk het belang van gemeenschap. De wisselwerking tussen gemeenschap en individu zien we hier in de praktijk. Mensen investeren in de gemeenschap en worden er op hun beurt door gevormd. Ook in het ervaren en waarderen van verschillende opleidingsniveaus in de kerk zien we de dynamiek tussen gemeenschap en individu. In de gemeenschap kunnen de minder sterke kanten van het individu worden aangevuld. Daarbij blijkt wel dat het belangrijk is dat gemeenteleden naar elkaar toe bewegen, zich open stellen en moeite doen om elkaar te begrijpen en zichzelf te verduidelijken. Hoe groter de verschillen tussen mensen, hoe belangrijker communicatie wordt. Daar zullen ook in Nieuwleusen altijd slagen in te maken blijven. Het individu is op zijn beurt dienstbaar aan de gemeenschap met de gaven die hij van de Geest ontvangen heeft. Hij verliest daarbij zijn eigenheid niet, hij wordt niet door de gemeenschap verzwolgen. Dienstbaar zijn aan de gemeenschap mag ieder naar zijn mogelijkheden doen, ongeacht zijn opleidingsniveau. De gemeenschap moet zich in dit alles voor ogen houden wat haar doel is. De kerk heeft niet als doel alleen een mooie gemeenschap te zijn, maar een gemeenschap van mensen die Jezus navolgen. Dat is het overstijgende waarin zeer verschillende mensen elkaar zouden moeten kunnen vinden. Dat deze beweging mogelijk is, is in ieder geval wel de ervaring in Nieuwleusen.

5.6 Deelvraag 4

“Hoe ervaren lager opgeleide gemeenteleden het lerende aspect van het gemeente zijn?”

5.6.1 Inleiding

Over deze deelvraag is misschien nog wel het minste gesproken in de interviews. Het lerende aspect zoals gedefinieerd binnen dit onderzoek was het meest actueel voor de jongste respondenten daar zij allebei een plek hebben in het jeugdprogramma van de gemeente. Daarom is er met hen het meest uitgebreid over gesproken. Voor de oudere respondenten zijn deze activiteiten al weer een aantal jaren geleden en het is maar de vraag of het noodzakelijk is om voor dit onderzoek twintig, dertig jaar terug te kijken. Er is ook overlap tussen ‘leren’ en eredienst. Met name de oudere respondenten geven iets te (willen) leren van de preek, maar dit thema is al uitvoerig behandeld tijdens de bespreking van de tweede deelvraag.

Hieronder worden eerst de ervaringen met catechisatie, jeugdwerk en verenigingen algemeen besproken. Vervolgens wordt er ingezoomd op het ervaren van verschillen tussen opleidingsniveau in deze. Ten slotte wordt het onderwerp ‘preek’ hier (kort) opnieuw bezocht als onderdeel van het leren van de gemeente.

5.6.2 Resultaten

Catechisatie en vereniging

“Heh want dan van twaalf tot zestien had je dan knapenvereniging en dan zestien totdat je getrouwd bent... ...de mannenvereniging van nou, dat was toen ook gewoonte, trouwen, dan ging je naar de mannenvereniging.”

“Ik kan me voorstellen dat je zegt van dat er catechisatie je moet er heen. Het is wel goed hoor, ik heb er heel veel van geleerd, ik heb er heel veel ook qua beleving wel aan gehad. Maar op het moment dat je er middenin staat vind je er niks aan. Nee. Dan denk ik bij mijzelf van pfff wat doe ik hier.”

De respondenten geven aan de catechisatie en jeugdvereniging er gewoon bij hoorden. Het was ingebakken in het kerkelijk leven en hoewel men soms met tegenzin ging, ging men wel. Soms met enige druk vanuit de ouders. Hoe catechisatie werd ervaren was sterk afhankelijk van de predikant en de groep. Een van de respondenten vond het wel interessant maar baalde er van dat een deel van de groep zich er zo tegen afzette dat dit ten koste ging van de kwaliteit. Een andere respondent zag vooral achteraf de waarde van wat er op catechisatie werd geleerd. Een derde gaf aan dat zijn groep de predikant zo zeer wist te tergen dat zij het hele jaar alleen mochten luisteren en schrijven.

Jeugdvereniging werd over het algemeen leuker gevonden, het werd als wat vrijer ervaren. Een van de respondenten is vroeger nog naar de mannenvereniging geweest maar had daar geen goede ervaringen meer vanwege de formele sfeer die er hing.

Wat betreft het bezoeken van het huidige LEF jeugdwerk, dat traditionele catechisatie en vereniging heeft vervangen, hebben alleen de jongste twee respondenten daar ervaring mee. Beide zitten in een opleidingstraject tot LEF coach en spreken met enthousiasme over LEF. Een verschil tussen catechisatie en LEF is dat jongeren voor LEF persoonlijk worden uitgenodigd en er zoveel mogelijk wordt geprobeerd de eigen verantwoordelijkheid van de jongeren aan te spreken. Dat maakt dat de jongeren die er komen over het algemeen gemotiveerd zijn om mee te doen. Het jeugdprogramma loopt goed en het aantal deelnemers stijgt.

Ervaren verschil tussen opleidingsniveaus bij lerende activiteiten

Een van de respondenten zag tijdens catechisatie en vereniging een duidelijk verschil tussen mensen die theoretisch en praktisch waren opgeleid, maar heeft dat niet als bijzonder hinderlijk ervaren.

“Je had vrede ermee, je accepteerde dat gewoon want, ja hun die weten hoe het zit, wij zeiden altijd ‘die hebben meer letters gegeten als wij’, en dat vond je dan wel prima. En dat was inderdaad wel eens lastig, want daardoor duurde een vergadering wel eens lang. He eh van nou, wij waren al lang klaar nou eh het is tien uur, stoppen, op huis aan. Nou en hun konden dan rustig nog door discussiëren.”

Binnen LEF wordt er ook wel verschil ervaren tussen praktisch en theoretisch opgeleide mensen maar de huidige groepen van de respondenten bestaan hoofdzakelijk uit mbo'ers die over het algemeen een praktische opleiding volgen. De ervaringen hebben zowel betrekking op begrip als op verschil in leefwereld.

“...die van de universiteit die denken wat moeilijk. Dan heb ik zelf van ok doe niet zo moeilijk, denk gewoon even zo en zo. Maar ja, dan moet je toch weer even denken van hoe ga ik dat uitleggen enzo”.

Interessant aan dit voorbeeld is het feit dat degene met een lager²⁰ opleidingsniveau nadenkt over hoe er iets uitgelegd kan worden aan iemand met een hoger opleidingsniveau, terwijl het natuurlijker lijkt om dat andersom te denken. Dit kan duiden op een verschil in communicatiestijl, wanneer beide partijen zich afvragen hoe ze zichzelf duidelijk kunnen maken naar de ander, of waar het zwaartepunt ligt: bij dat wat feitelijk gezegd is op zich of op de mogelijkheid om op het gezegde door te denken. Het verschil in leefwereld laat zich illustreren aan de hand van het volgende citaat:

“...mensen die een opleiding in het hbo doen, die daar echt nog mee bezig zijn met studeren, in heel veel opleidingen is het heel belangrijk hoeveel je straks wel niet gaat verdienen, en hoe zo'n fantastische baan je wel niet hebt. En daar wordt zo op gehamerd, dat die mensen bijna het egoïsme ingegoten krijgen en zonder dat ze dat misschien zelf altijd door hebben dat ook zelf meenemen.”

Dit ging weliswaar over ervaringen buiten de kerk, maar iets later observeerde deze respondent dit af en toe dat dit soms ook binnen de LEF groepen wel onderwerp van gesprek was. Mogelijk is dit een overtrokken uitspraak aangezien de respondent niet uit eerste hand ervaring heeft met hoe er op het hbo gesproken wordt, noch heeft hij dit van verschillende hbo opleidingen. Maar ook wanneer deze ervaring vooral door de respondent wordt ingekleurd kan het wel wijzen op een probleem in de beeldvorming van de praktisch opgeleide jongeren richting de theoretisch opgeleide jongeren. Een factor hierbij kan zijn dat bij veel praktische opleidingen het loon van de beroepsbeoefenaar is gereld volgens een CAO en daarmee redelijk vastligt. Bij hogere functies kan het meer verschillen per bedrijf en afhankelijk zijn van de markt. Iemand die mbo doet weet misschien al meer waar hij aan toe is dan iemand die hbo of wo studeert. Het kan dan logisch zijn dat er meer over gesproken wordt.

Later vallen de verschillen tussen opleidingsniveaus mogelijk weer wat weg:

“En je leerde dan wel wat van elkaar maar later zag je die mensen, want heel veel werkenden zijn ook hier in Nieuwleusen komen wonen dan zie je mekaar weer, en dan kijk je heel anders tegen mekaar aan want dan zit je wel samen in de kerkenraad. En toen zat je daar samen op die J.V. en toen had je echt dat niveauverschil.”

Het kan zijn dat wanneer men zijn 'plek in het leven' gevonden heeft en tevreden is met hetgeen hem is toebedeeld die verschillen naar de achtergrond verdwijnen.

²⁰ In deze zin zijn hoger en lager opgeleid niet bedoeld volgens de definities binnen dit onderzoek maar ten opzichte van elkaar.

5.6.3 Conclusie

Voor een echt goede beantwoording van deze deelvraag is de verkregen informatie eigenlijk wat summier en niet erg eenduidig. Catechisatie en vereniging waren vroeger iets wat duidelijk in de gemeentestructuur verweven zat en men nam daar, soms met lichte tegenzin, gewoon aan deel. Hoe dat beleefd werd is afhankelijk van verschillende factoren zoals de groep waar men in zat en de predikant/catecheet. Tegenwoordig moet vanwege de toenemende vrijblijvendheid van deelname aan kerkelijke activiteiten de jeugd actiever uitgenodigd en gemotiveerd worden. Ook wordt hen verantwoordelijkheid gegeven om samen de structuur te dragen, door hen bijvoorbeeld op te leiden tot coach. Deze aanpak lijkt goed te werken, getuige de groei van het programma.

Niveaueverschil bij kerkelijk onderwijs is van alle tijden. Voor predikanten en catecheten is het vaak een uitdaging hier op in te spelen. Mogelijk werkt de persoonlijke aanpak en meer aandacht voor de beleving van het geloof in bijvoorbeeld LEF positief ten opzichte van vroeger toen er meer nadruk lag op kennis. Geloven is iets wat voor iedereen kan gelden, hoe groot de verschillen in opleiding ook zijn. Toch maken deze verschillen het soms wel noodzakelijk om aandacht te schenken aan de communicatie en wederzijdse beeldvorming. Hoewel de verschillen in opleidingsniveau er niet toe hoeven te doen in de kerk kan het wel goed zijn om deze verschillen te benoemen en op waarde te schatten. Mogelijk staan de verschillen tussen opleidingsniveaus bij jongeren nog wat meer op scherp omdat men nog bezig is zichzelf te positioneren in de maatschappij en ten opzichte van anderen. Een uitgesproken muzieksmaak of kledingstijl kan hier net zo goed een uiting van zijn. Maar schoolniveau en manier van denken liggen wellicht toch dichterbij het eigen ik dan wat ook gezien kan worden als een uiting van smaak.

En daarmee kom je toch weer uit bij de factoren die ook genoemd werden: de groep en de catecheet. Voor een catecheet is het zaak om op de verschillen in te spelen, het is aan de groep de onderlinge verschillen te erkennen en waarderen. Daarom kan het voor de kwaliteit van beide goed zijn het opleidingsniveau wel te thematiseren in de groep.

Voor volwassenen geldt dat de preek wordt gezien al een leermoment. Men hoopt iets te leren tijdens de preek. Zoals eerder geconstateerd kan het goed zijn dat te faciliteren met visuele of structurele hulpmiddelen.

6. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de hoofdvraag. Daarna worden aanbevelingen gedaan op basis van het antwoord op de hoofdvraag. Ten slotte wordt in de discussie het onderzoeksthema nog eens tegen het licht gehouden nu deze resultaten bekend zijn.

6.1 Hoofdvraag

Hoe ervaren lager opgeleide gemeenteleden het kerkelijk leven van de gereformeerde kerk vrijgemaakt te Nieuwleusen?

Een antwoord op de hoofdvraag kan eigenlijk niet gegeven worden. Er zijn geen lager opgeleide gemeenteleden gesproken, volgens de definitie die gesteld is voor dit onderzoek en die gehanteerd wordt door de overheid. Dat is opvallend aangezien volgens het CBS 40-50% van de bevolking laagopgeleid is. (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2011) Daar de gemeente 8,8% van het inwonertal van het dorp beslaat was de verwachting wel dat deze groep zou worden aangetroffen. Toegegeven, van niet iedereen in de gemeente is het opleidingsniveau bekend. Toch is na duidelijke communicatie met de predikant omtrent de criteria de groep niet gevonden. Dat kan er op wijzen dat zij bij de predikant niet in beeld zijn of dat de beeldvorming over wat laag opgeleid is beter zou kunnen.

Om toch de resultaten van dit onderzoek vruchtbaar te maken interpreteren we de vraag anders: hoe ervaren praktisch opgeleide gemeenteleden het kerkelijk leven? Dat is een lastige vraag om eenduidig te beantwoorden. De ervaringen en voorkeuren van mensen lopen sterk uiteen. Toch zijn er een paar trends zichtbaar.

Over het algemeen is men er tevreden over dat de klassieke kaders van de vrijgemaakte kerk wat losser zijn geworden en er meer ruimte is voor beleving. Dat er bij de invulling van de erediensten en het gemeenteleven aandacht moet zijn voor verschillende groepen en geluiden in de kerk erkent men ook. Samen leven is nemen en geven. Er wordt duidelijk belang gehecht aan de gemeenschap, zoals dit momenteel ook in de theologie een belangrijk thema is. (Karkkainen, 2002) Deze geëngageerde gemeenteleden zijn actief onderdeel van de gemeenschap. Zij vormen en worden gevormd door de groep. Die inzet rendert voor beide partijen. Dat geldt natuurlijk voor alle soorten gemeentelid ongeacht hun opleidingsniveau. Daarmee ontstaat wel de vraag hoe hoger opgeleiden het kerkelijk leven ervaren in een gemeente van 'doeners', zoals zij zichzelf typeert, en of zij de ruimte ervaren om hun talenten in te zetten. Dat geldt ook voor andere opleidingsniveaus.

Wat de eredienst betreft springt de preek eruit als het belangrijkste moment van de dienst, en geldt het als een belangrijk leermoment. Juist daarom is het goed als deze zo toegankelijk mogelijk wordt gemaakt. Dat hoeft niet vast te zitten op de inhoud: de gemeenteleden geven aan dat het volgen van de preek makkelijker zou worden wanneer er gebruik wordt gemaakt van zowel visuele hulpmiddelen (beamerpresentatie, plaatje, filmpje) als van structurele hulpmiddelen (preek in kleinere stukjes, niet te lang, onderwerp vooraf bekend). Dit zou de gemeenteleden met dyslexie en beelddenken in ieder geval al kunnen helpen om de preek beter te begrijpen en verwerken, maar ook voor gemeenteleden die dit niet hebben is het nuttig. Het herinnert eraan dat bedrevenheid met taal niet altijd vanzelfsprekend is, en naarmate het opleidingsniveau lager wordt, wordt dit over het algemeen niet beter. Voor universitair geschoolde predikanten, gewend aan werken tekst, kan dit een belangrijk gegeven zijn.

Wat verder de gemeenschap betreft wordt het verschil in opleidingsniveau niet als breekpunt of moeilijk ervaren. Ieder heeft zijn gaven en talenten gekregen en verschillen worden positief gewaardeerd. Men kan van elkaar leren. Wanneer men elkaar in verschillende samenstellingen treft kan men over het algemeen goed met elkaar door een deur. Daarbij wordt er gezocht naar het

overstijgende, dat wat samenbind. Er zijn wel momenten waarop opleidingsniveau storend kan werken in de communicatie. Dan is het zaak om elkaar te zoeken en niet iedereen is daar even sterk in. Wel is het zo dat in deze gemeente van 'doeners' veel mensen zitten die een praktische opleiding hebben gedaan. In een gemeente waar de verdeling wat meer in het midden valt kan het zijn dat het gevoel van tegenstelling toeneemt.

De gemeente geeft aan het lastig te vinden elkaar op het niveau van spiritualiteit te ontmoeten, terwijl men die behoefte wel lijkt te voelen. Het zou juist voor deze gemeente goed zou zijn wanneer men elkaar op geloofsniveau spreekt. In een transitieproces waarin denkers en doeners samen aan de slag moeten, en wanneer progressief en behoudend tegenover elkaar staan is wederzijds vertrouwen heel belangrijk. Juist dan moet men van elkaar kunnen weten dat de kernovertuigingen hetzelfde zijn, dat wanneer mensen elkaar niet helemaal kan volgen men wel bij elkaar de wens om Christus te volgen herkent. Soms moet men elkaar in dat vertrouwen de ruimte geven. Mensen kunnen op allerlei manieren van elkaar verschillen, en opleidingsniveau met bijbehorende vaardigheden en ontwikkelrichting is een van die manieren. Daarom kan het nuttig zijn om dit verschil te benoemen. Het is een van de manieren waarop ruis kan ontstaan.

6.2 Aanbevelingen

De aanbevelingen vallen uiteen in twee delen. Het eerste deel betreft vooral de gemeente te Nieuwleusen. Het tweede deel gaat over observaties die een aanknoping kunnen vormen voor meer onderzoek.

6.2.1 Voor Nieuwleusen

- Maak het gebruik van ondersteunende hulpmiddelen bij de preek een vast item. Met name de minder taalvaardige gemeenteleden kunnen hier profijt van hebben, maar ook voor andere gemeenteleden biedt te een prettig houvast. In deze lijn kan het ook interessant zijn om eens uit te zoeken hoeveel mensen in de gemeente dyslexie hebben. Mogelijk kan met hen een en ander afgestemd worden. Ook kan gezocht worden naar expertise op dit gebied.

- Schenk in de preken aandacht aan de praktische toepassing van het gepreekte in het dagelijks leven. Niet iedereen heeft het abstractievermogen om de theologie in een preek te vertalen naar de eigen praktijk. Voor doeners, praktisch opgeleiden die graag aan de slag gaan, is het prettig om handreikingen te krijgen die direct in verbinding staan met de ervaren praktijk.

- Thematiseer opleidingsniveau in het jeugdwerk in groepen. Binnen de samenleving vormt opleidingsniveau een scheidslijn en het zou mooi zijn om dit binnen de kerk te ondervangen door gesprek hierover. In dit onderzoek is gezien dat negatieve beeldvorming een probleem kan zijn. Nadruk moet dan liggen op een positieve waardering van de verschillen, de mogelijkheid van elkaar te leren en de gezamenlijke wens om Christus met de eigen talenten te volgen.

- Het is mooi om te zeggen dat iedereen zichzelf mag zijn en zich mag inzetten met zijn eigen mogelijkheden. Maar dit kan ook slechts een frase zijn die mooi klinkt maar vergeten wordt bij een discussie. Stuur daarom aan op een cultuur van openheid, waar bij een storing in de communicatie die verschillen ook daadwerkelijk benoemd worden. Dat betekent doorvragen naar wat men bedoeld en waar nodig vragen om begripsverduidelijking. Laat verschil boven tafel komen en benoem en waardeer deze. Dat gaat tegen de cultuur van het dorp en de gemeente in, dus dit zal de nodige moeite kosten.

In diezelfde lijn kan bij het voeren van geloofsgesprekken het verschil van opleidingsniveau en bijbehorende denkstructuren als factor benoemd worden.

6.2.2 Voor verder onderzoek

- Onderzoek naar de prevalentie van dyslexie en andere taalvaardigheidsproblematiek in de kerk. Het kan interessant zijn te weten hoe veel gemeenteleden hiervan hinder ondervinden bij bijvoorbeeld het luisteren naar een preek of het lezen in de Bijbel, en met welke aanpassingen dit toegankelijker gemaakt kan worden.

- Onderzoek naar de ervaringen van hoogopgeleiden in de kerk. Mogelijk in een vergelijkend onderzoek met de ervaringen van laagopgeleiden. Binnen dit onderzoek ontbrak het aan vergelijkingsmateriaal.

- Onderzoek naar de ervaringen van lager opgeleiden in verschillende soorten gemeenten. Het feit dat dit onderzoek binnen één gemeente plaatsvond maakt het weinig bruikbaar voor andere kerken. Het vermoeden bestaat dat de samenstelling van een gemeente veel doet: in een gemeente met veel lager opgeleiden zal deze groep zich waarschijnlijk prettiger voelen dan in een kerk vol hoogopgeleiden. Daarbij kan ook worden meegenomen het verschil tussen mensen die in de kerk zijn opgegroeid, zoals alle respondenten van dit onderzoek, en mensen die zich er later bij voegen. Voor wie in de kerk is opgegroeid kan gewoonte en vertrouwdheid een grote rol spelen in de ervaringen.

- Onderzoek naar de verschillen in denken, godsbeeld en geloven tussen mensen van verschillende opleidingsniveaus. Deze factoren zijn binnen dit onderzoek niet belicht maar kunnen wel hele interessante aanknopingspunten opleveren voor het beperken van communicatiestoornissen tussen verschillende groepen.

6.3 Discussie

“Mbo’ers willen officieel studenten heten” (Pruis, 2018). Met dit nieuwsbericht van 11 mei 2018 werd voor mij het onderwerp waar ik mij de afgelopen weken mee bezig heb gehouden weer even zeer actueel. In de samenleving worden mbo en hbo/wo anders gewaardeerd, vaak ten nadele van de mbo’ers. Leerlingen heten geen studenten en missen daardoor bepaalde voordelen die studenten wel krijgen, zoals lidmaatschap van een vereniging of kortingen. En dat terwijl de wet hen wel als studenten behandelt. Ook de minister spreekt refererend naar mbo’ers van deelnemers in plaats van studenten en dat doet de beeldvorming geen goed.

Men kan zich afvragen of het noodzakelijk is dat opleidingsniveau als onderwerp gethematiseerd moet worden in de kerken. Werkt dat niet alleen maar verdeling in de hand? Als het geen probleem is hoeft je er toch niet in te roeren? Toch lijkt het mij wel goed om te doen. Opleidingsniveau vormt een scheidslijn in de samenleving, die in de kerk soms ook merkbaar is, maar weinig besproken wordt. Opleiding vormt een belangrijk deel van de vorming van de mens. Meer dan vroeger hebben veel mensen de kans om die vorming te krijgen en zichzelf zo te ontwikkelen. Maar in die beweging heeft ook segregatie plaatsgevonden en het is de vraag of wij ons daar wel bewust van zijn. In Nederland kennisland wonen mensen die liever met hun handen werken. En juist wanneer er kloven ontstaan in de samenleving zie ik het als een taak van de kerk om deze kloven te overbruggen. Het gaat daarbij in eerste instantie vooral om bewustwording, en kritische reflectie over hoe ik naar mensen met een andersoortige opleiding kijk. Als hoger opgeleide meen ik veel te kunnen leren van mensen met een lager opleidingsniveau: eenvoud, aanpakken, geloof. Het kan dienen als een contragewicht tegen mijn complexiteit, twijfel, besluiteloosheid.

Ik ben mij er terdege van bewust dat een onderzoek als dit oppakken een typisch hoogopgeleide reflex is. Ik had ook gewoon zonder onderzoekstructuur gesprekken kunnen voeren met laagopgeleiden, en dan wanner dat goed beviel mensen in mijn omgeving oproepen datzelfde te doen, zonder uitgebreide analyse, literatuur en verantwoording. Ik ben het thema op het spoor gekomen door te ervaren, in contact met lager opgeleiden. Maar als ik deze boodschap naar hoogopgeleiden wil communiceren is het misschien wel nodig om onderzoekstaal te spreken. Het kan ons er aan herinneren dat wij de wereld door een bepaalde bril bekijken, zelfs nu ik deze discussie schrijf ben ik mij er van bewust dat dit is gebaseerd op reflectie en doordenking in de structuur van een onderzoek. Hiermee voel ik alsnog een afstand tussen mijzelf en de doelgroep. Ik zal misschien wel nooit helemaal kunnen vatten hoe zij leven en geloof ervaren. Toch vind ik het belangrijk hen te ontmoeten. Maar ga ik door te sturen op reflectie en gesprek niet teveel richting de middenstandskerk zoals Niebuhr (*Social sources of denominationalism*, 1922) die beschrijft, gericht op de introspectie en de beleving van het individu, terwijl dat juist is waar lager opgeleiden volgens hem minder mee hebben? Het voelt als een puzzel, en meer dan ooit heb ik het idee dat ik die zelf 'maak'.

7. Gebruikte literatuur

- Bloem, W. J. (2017, januari 11). *De kloof tussen lager- en hogeropgeleiden*. Opgehaald van EenVandaag: <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/de-kloof-tussen-lager-en-hogeropgeleiden/>
- Broer, N., & van der Gouwe-Dingemanse, P. (2009). *Opvoedingsondersteuning: de behoefte van christelijke ouders*. Gouda: Driestar educatief.
- Brouwer, R., de Groot, K., de Roest, H., Sengers, E., & Stoppels, S. (2007). *Levend Lichaam*. Kampen: Kok.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2011). *CBS in uw buurt*. Opgehaald van Percentage lager opgeleiden van 15 jaar en ouder - Bevolkingskern: http://www.cbsinuwbuurt.nl/#bevolkingskern2011_percentage_inwoners_lagere_opleiding
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2017, November 14). *Bevolking, Hoogst behaalde onderwijsniveau en onderwijsrichting*. Opgehaald van CBS Statline.
- Cortez, M. (2010). *Theological Anthropology, A guide for the perplexed*. Edinburgh: T&T Clark.
- Dobbelaere. (1994). Sociologische analyse van de katholiciteit. In A. Jonker, *De gereformeerde kerken en 'arbeiders'* (p. 82). Gorinchem: Narratio.
- Duyvendak, J. (2011). *The politics of home*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dynes, R. (1955). Church-Sect Typology and Socio-Economic Status. *American Sociological Review*, 555-560.
- Fahner, C. (1996). Mens tussen schepping en richting. In G. van den Brink, M. van Campen, & J. van der Graaf, *Gegronde Geloof* (pp. 159-195). Zoetermeer: Boekencentrum.
- Gemeente Deventer. (2007, september 25). Nota Wijkactieplan Rivierenwijk. Deventer, Overijssel, Nederland. Opgehaald van <https://www.deventer.nl/besturen/.../2007-14403-so-wijkactieplan-rivierenwijk.pdf>
- Hendriks, J. (2008). *Verlangen en Vertrouwen*. Kampen: Kok.
- Janse, C. (2017, Januari 16). *Tweedeling tussen hoger en lager opgeleiden speelt steeds grotere rol*. Opgehaald van Reformatorisch Dagblad.
- Jonker, A. (1994). *De gereformeerde kerken en de 'arbeiders'*. Gorinchem: Narratio.
- Kamsteeg, A. (2010). *De kerk die leeft*. Barneveld: De Vuurbaak.
- Karkkainen, V.-M. (2002). *An introduction to ecclesiology: Ecumenical, Historical & Global Perspectives*. Downers Grove: InterVarsity Press Academic.
- Kidd, T. (2015, Januari 06). *Then and now: George Whitefield's troubled relationship to race and slavery*. Opgehaald van Christian Century: <https://www.christiancentury.org/blogs/archive/2015-01/george-whitefield-s-troubled-relationship-race-and-slavery>
- Krol, B. (2001). *Gemeentegroei compleet*. Hoornaar: Gideon.
- Laarhoven, J. v. (2008). *De Beeldtaal van de Christelijke Kunst*. Nijmegen: Sun.
- Lenoir, F. (2007). *De filosofie van Christus*. Parijs: Plon.
- Modderman, J. (2008). *Kerk (in) Delen*. Kampen: Kok.
- Niebuhr, H. R. (1922). *Social sources of denominationalism*. New York: Meridian Books.
- Orwell, G. (2008). *Animal Farm*. London: Penguin Books Ltd.
- Paas, S. (2004). *Jezus als Heer in een plat land* (4e druk ed.). Zoetermeer: Boekencentrum.
- Pin, E. (1994). Social classes and their religious approaches. In A. Jonker, *De gereformeerde kerken en 'arbeiders'* (pp. 81-82). Gorinchem: Narratio.
- Plantinga-Kalter. (2009). *De gereedschapskist van de gemeenteopbouwer*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.

- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2011). *Nieuwe ronde, nieuwe kansen, Sociale stijging en daling in perspectief*. Den Haag: Textcetera.
- Schmeets, H., & van Mensvoort, C. (2015). *Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Sociaal Cultureel Planbureau. (2012). *Startklaar voor vier jaar*. Den Haag: Textcetera.
- Sociaal Cultureel Planbureau. (2015). *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025*. Den Haag: Textcetera.
- UWV. (2017). *Kansen voor laagopgeleiden*. Amsterdam: UWV Afdeling Arbeidsmarktinformatie en -advies.
- van den Brink, G., & van der Kooi, C. (2012). *Christelijke dogmatiek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- van Eck, J. (2007). *Kolossenzen, Filemon*. Kampen: Kok.
- Verhoeven, N. (2010). *Wat is onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Walls, A. (2004). *The missionary movement in Christian history*. Maryknoll: Orbis Books.
- Wijma, H. (2014). *Handboek voor Diakenen*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.
- Zonnebeld, H. (2015, Mei 04). Kerkbladen: lager opgeleiden niet in beeld bij kerk. *Nederlands Dagblad*.

